

คติบาประบะทางสองแม่หน้าง

ห้องขจร

อ

915.9304

ด495อ

๐
๙๑๖.๙๓๐๔
๑๔๙๕๑

อธิบายระยะทางล่องลำน้ำพิง
ตั้งแต่เมืองเชียงใหม่จนถึงปากน้ำโพธิ์
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงพระนิพนธ์ เมื่อพระบาท พ.ศ. ๒๔๖๔
THE LIBRARY
THE COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK, THAILAND
พิมพ์ในงานศพ

นางประจุมรุกขพันธ์ (จันทร์ สุรตานนท์)

เมื่อขมมะเยา พ.ศ. ๒๔๗๓

โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

นางประจุมรุกขพันธุ์ (จันทร์ ศรีตานนท์)

คำนำ

เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำรงวรานุภาพ จะเสด็จไปยุโรป ได้มีรับสั่งไว้ว่า ในงานปลงศพ นางประจักษ์มรกตพันธุ์ (จันทร์ ศรคานนท์) ซึ่งเจ้าภาพจะได้จัดทำในเดือนพฤษภาคมนี้ มีพระประสงค์จะใคร่ทรงพิมพ์หนังสือประทานช่วย เป็นของแจกในเวลาทำฌาปนกิจสักเรื่อง ๑ เพื่อเป็นปฏิการที่ได้ทรงขอบพคุณเคยกับผู้มีพระมาช้านาน ให้ราชบัณฑิตยสภาจัดทำเรื่องหนังสือถวาย ราชบัณฑิตยสภามีประสงค์จะใคร่ให้เป็นพระนิพนธ์ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ฯ

พระองค์นั้น ทรงพบเห็นมีเหมาะอยู่เรื่องหนึ่งคือคำอธิบายระยะทางล่องลำน้ำพิง ซึ่งทรงพระนิพนธ์ถวายพระวิมาดาเธอ กรมพระสัทธาสิทธินาถ เมื่อเสด็จประพาสสมณชลพายัพ ในปลาย พ.ศ. ๒๔๗๐

คำอธิบายเรื่องนั้นแต่ข้อเรื่องเส้น ๆ อาจเข้าใจว่ามีประโยชน์สำหรับผู้ที่เข้าไปตามลำน้ำพิงเท่านั้น ที่จริงหาใช่เช่นนั้นไม่ เป็นคำอธิบายอันเกี่ยวด้วยโบราณสถานและ โบราณวัตถุอันอยู่ในแถบนั้นเป็นอย่างดี มีทั้งพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำรงวรานุภาพ หนังสือเล่มนี้ได้พิมพ์มาครั้ง ๑ แล้วก็ได้ แต่มีจำนวนน้อยและไปแจกจ่ายในที่ไกลเห็นสมควรจะพิมพ์ให้แพร่หลายในกรุงเทพ ฯ อีกครั้ง ๑ จึงได้จัดพิมพ์ขึ้นในสมุดเล่มนี้ และได้พิมพ์คำนำของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำรงวรานุภาพ ซึ่งได้ทรงพระนิพนธ์ในคราวนั้นลงไว้ด้วย เพื่อให้ทราบมูลเหตุและพระประสงค์ทรงพระนิพนธ์คำอธิบายเรื่องนี้

ราชบัณฑิตยสภา

วันที่ ๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๓

คำนำ

ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๐ นี้ พระวิมาดาเธอ ๑ จะเสด็จ
ขึ้นไปประพาสมณฑลพายัพกับสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุน
ชุมพรเขตอุดมศักดิ์ แลพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์อื่นอีก การไปทาง
ไกลเช่นพระวิมาดาเธอ ๑ จะเสด็จไปคราวนี้ ย่อมเป็นโอกาสของผู้
ที่นับถือหรือคุ้นเคยจะจัดสิ่งของอันพึงต้องการในระหว่างทาง เช่นเสบียง
เป็นต้น ถวายโดยมีน้ำใจ ข้าพเจ้าก็มีความประสงค์จะหาของถวายด้วย
เหตุนี้ แต่มานึกดูเห็นว่าผู้ถวายคงมีมากด้วยกัน ของอย่างอื่นซึ่ง
จะเป็นประโยชน์ในการเดินทาง เห็นจะบริบูรณ์อยู่ทุกอย่างแล้ว จะยัง
ขาดก็แต่หนังสืออธิบายระหว่างที่จะเสด็จไป ถึงกระนั้นในตอนที่จะ
เสด็จไปทางบก ก็มีหนังสือจดหมายเหตุระหว่างซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวเสด็จเลียบมณฑลพายัพเมื่อปีกลาย (พ.ศ. ๒๔๖๘) อยู่แล้ว
ยังขาดแต่อธิบายระหว่างตอนล่องลำน้ำพิง ฉะนั้นข้าพเจ้ามีหนังสือนี้
ถวายเมื่อธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ ข้าพเจ้าขึ้นไปเที่ยวมณฑลพายัพ ได้
ล่องลงมาทางเรือโดยมีความประสงค์จะตรวจเมืองโบราณตามริมลำน้ำพิง
พระราชชายาเจ้าดารารัศมี ซึ่ง เสด็จประทับที่ศึกษาโบราณคดีไม่มีผู้อื่น
เสมอในมณฑลพายัพ ใครจะทรงทราบการที่ข้าพเจ้าตรวจ ครั้นขอให้
บอกไปให้ทราบด้วย ข้าพเจ้าจึงได้จดอธิบายระหว่างที่ล่องลำน้ำพิง
ลงมาในคราวนั้น ตั้งแต่เมืองนครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบานถึงปากน้ำโพธิ์ แล้วก็

တို့သို့လက်ခံရက

วันที่ ๒๓ พฤศจิกายน พระพุทธศักราช ๒๕๗๐

สารบรรพ์

วันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ เข้าจากเชียงใหม่มาพักแรมตำบลท้ายเหมือง หน้า ๑

วันที่ ๑๒ พักแรมตำบลปากช่อง-ไปดูเวียงข้าช้าง-ตำนานเมืองข้าช้าง

หน้า ๑

วันที่ ๑๓ แวะบ้านหนองคู (บ้านมอญ) ไปดูวัดเกิม-วัดใหม่-ตำนาน

บ้านหนองคู-พักแรมบ้านหนองคู หน้า ๒

วันที่ ๑๔ แวะเขาคอยน้อย-พักแรมพระธาตุจอมทอง หน้า ๓

วันที่ ๑๕ ไปดูพระธาตุจอมทอง-ตำนานพระธาตุจอมทอง-ประเพณีสงฆ์

พระธาตุ-พักร้อนที่ท่าอามนาง-พักแรมบ้านแม่สอย หน้า ๓

วันที่ ๑๖ ไปดูวัดแม่สอย-พักร้อนตำบลสบแจ่ม-พักแรมอำเภอเมืองฮอก

หน้า ๔

วันที่ ๑๗ ไปดูวัดฮอก-คอยอู่แก้ว-วัดพระโต-วัดเจดีย์สูง-อธิบายชื่อเมือง

ฮอก-พักร้อนบ้านแฮ่น-พักแรมบ้านท่าเรือ หน้า ๕

วันที่ ๑๘ แวะท่าช้างคอยเค็ง-พระศรีวิชัยให้พระพุทธรูปและพระพิมพ์-

พักแรมบ้านมืตกา-การเตรียมเรือลงแก่ง-ว่าด้วยการลงแก่ง-

รายชื่อแก่ง หน้า ๖

วันที่ ๑๙ ลงแก่งขี้อก-แก่งใหม่-แก่งอกม้า-พักร้อนที่ผาปาง-เที่ยวถ้ำผา

ปาง-พักแรมบ้านก้อ หน้า ๑๑

วันที่ ๒๐ ลงแก่งก้อ-แก่งซอน-แก่งผาตา-แก่งอุมัก-พักแรมบ้าน

สระเวียม หน้า ๑๒

- วันที่ ๒๑ ลงแก่งสระเวียม-แก่งหาคีขัณฑ์-แก่งพวง-แก่งช้างร้อง-แก่ง
วังวน-แก่งผาม่าน-แก่งผาสึง-แก่งจาง-แก่งสรว้อย-พักแรม
แก่งสรว้อย-ไปภูวัดหลวง-วัดนกยูง-วัดเกษ-วัดแก่งสรว้อย-พัก
แรมแก่งสรว้อย หน้าที่ ๓๒
- วันที่ ๒๒ ลงแก่งอุ้มหลุ-แก่งใหม่-แก่งผาฮายนาง-แก่งฟ้าขึ้น-แก่งผา
เหล็ก-แก่งหาคีขัณฑ์-แก่งงูน้ำเกียง-แก่งขี้-แก่งวังกวาว-พัก
แรมที่แก่งวังกวาว หน้าที่ ๓๔
- วันที่ ๒๓ ลงแก่งงูม-แก่งสองแคว-แก่งหน้าวัด-แก่งอกม้า-แก่งผาแหว-
แก่งผาฮอ-แก่งเลื้อยเต็น-พักแรมคอนเกล็ด หน้าที่ ๓๕
- วันที่ ๒๔ ลงแก่งตะลันน้อย-แก่งฟาน-แก่งกวาง-แก่งตะลันหลวง-แก่ง
กั้ววาก-แก่งมะขามข้อม-แก่งเข้าตอก-พักร้อน-ลงแก่งส้ม
ข่อย-พักแรมพระธาตุลอย-ไปคพระธาตุลอย หน้าที่ ๓๕
- วันที่ ๒๕ ถ่ายรปคอยเจ้าหลวงทุ่งจี่-ภูถ้ำประทุ ๓ ถ้ำ-ว่าค้วยเรือประพาส
ลำนาง-ออกจากพระธาตุลอย-แวะคคอยแก้ว-ผาสามเงา-บน
บันไดหน้าผา-พักแรมท่าพระธาตุเกาะตะเภา หน้าที่ ๓๕
- วันที่ ๒๖ เทียวคเมืองตากเก่า-ออกจากเมืองตากเก่า-พักแรมเมืองตาก
ใหม่ หน้าที่ ๓๗
- วันที่ ๒๗ เทียวคเมืองตากใหม่-ว่าค้วยจวนเก่าแล้วคที่พระยาตากสร้าง-
ว่าค้วยไภราวคกุดยเนินเขาแก้ว-ความเห็นเรื่องพระเจ้ายม
เขาแก้ว-ว่าค้วยค่ายตรงเนินเขาแก้ว-ว่าค้วยการย้ายเมือง
ตาก-ออกจากเมืองตากมาพักแรมบ้านโคงเตง หน้าที่ ๓๘

(๓)

- วันที่ ๒๘ พักผ่อนบ้านปากยม - แวะดูวังเจ้า-คูรเช้เจ้า - ถึงเกาะลูกช้าง -
แวะดูเชิงเทินแล้ววกเก่า-พักแรมค่ายลคลองเมือง หน้า ๒๒
- วันที่ ๓ มีนาคม พิจารณาคลของที่เรียกว่าคลองเมือง-พักผ่อนตำบลท่า
ไม้-พักแรมตำบลบ้านไร่ หน้า ๒๓
- วันที่ ๔ ถึงวัดมหาธาตุคลองสวนหมาก-แวะวัดมหาธาตุและเมืองเก่า-
วินิจฉัยเรื่องนครชุม-ไปดูปรางค์ทุ่งเศรษฐี-เมืองเศรษฐี- สอย
เรื่องทศกัณฐ์ที่วัดพระมหาธรรมราชาลิไทย - ว่าด้วยพระเจ้าย
วัดมหาธาตุ - ถึงเมืองกำแพงเพชร - ความเห็นเรื่องสร้างเมือง
กำแพงเพชร - ไปดูสถานพระอิศวร-วัดหลวง-ศาลพระเสื้อเมือง
หลักเมือง หน้า ๒๔
- กัจากพระราชนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสครั้งที่ ๒ หน้า ๓๐
- “วันที่ ๒๓ สิงหาคม เสด็จประพาสในเมืองกำแพงเพชรเก่า
แลถ้ำยรูปคนงาม” หน้า ๓๐
- วันที่ ๒๔ เสด็จประพาสตอนเหนือเมืองกำแพงเพชรเก่า หน้า ๓๕
- วันที่ ๓ มีนาคม พักผ่อนที่วังพระธาตุ-ไปวัดในเมืองไตรตรึงศ-มาพัก
แรมบ้านโคก-ว่าด้วยเมืองโบราณที่บ้านโคก - ถลงพระพุทธรูป
ลึกลับที่วัดบ้านโคก หน้า ๓๘
- วันที่ ๔ พักผ่อนที่ท่าพุทรา-พักแรมคลองขลุ้ง หน้า ๔๑
- วันที่ ๕ พักผ่อนบ้านแม่ลา-คุณผมแดง - ทำนาคณผมแดง-พักแรม
ตำบลแสนตอ-ว่าด้วยทุ่งเมืองขาม หน้า ๔๑

(๔)

- วันที่ ๖ ว่าด้วยบ้านในแกนกำแพงเพชร แดนนครสวรรค์ - พักผ่อนที่บ้าน
แกน-พักแรมอำเภอขรรพท หน้า ๔๒
- วันที่ ๗ แวะวัดเขากิน - พักผ่อนวัดบ้านแก่ง - ว่าด้วยพระพุทธรูปศิลา -
พักแรมปากน้ำโพธิ์ หน้า ๔๓
- วันที่ ๘ ขนรถไฟกลับกรุงเทพ ฯ หน้า ๔๔

อธิบายระยะทางล่องลำน้ำพิง

ที่ ๑๑ กุมภาพันธ์

เวลาเช้า ๘.๓๐ ก.ท. ล่องเรือจากเมืองเชียงใหม่มาพักแรมที่ตำบล
ท้ายเหมือง ทนหม่อมเจ้าวรเชษฐปราชญ์มณฑลพายัพกำลังทำทำนบ
ในลำน้ำพิงเพื่อไขน้ำเข้ามาทางฝั่งตะวันออก

ที่ ๑๒ กุมภาพันธ์

เวลาเช้า ๘.๓๐ ก.ท. ออกเรือจากที่พักท้ายเหมือง เวลาบ่าย
๒.๓๐ ล.ท. ถึงที่พักแรมตำบลปากช่อง^(๑) แขวงเมืองลำพูน เจ้านคร
ลำพูนมาส่งแล้วค้างอยู่ที่บ้าน ๑ เวลาบ่าย ๕.๐๐ ล.ท. ไปคูเวียง
ป่าซาง เวียงป่าซางมีเรื่องปรากฏในพงศาวดารว่า เมื่อครั้งกรุง
ธนบุรีนั้นเมืองเชียงใหม่ร้างอยู่ ถึงรัชกาลที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐
ได้ข่าวว่าพม่าจะยกกำลังลงมาตั้งเมืองเชียงใหม่และยึดครองมณฑลพายัพ
อีก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงดำรัสสั่งพระยาภาวดี
เจ้าเมืองนครลำปาง (ผู้เป็นพี่ใหญ่ในเจ้า ๘ คน) ให้แบ่งกำลังที่เมือง
ลำปางขึ้นไปยึดครองเมืองเชียงใหม่ พระยาภาวดียกขึ้นไปเห็นว่า

(๑) บั๊นนันน้อยเรือแม่ปลาของเจ้าเชียงใหม่ที่จัดให้มาก็เป็นเรือใหญ่กว่าเรือแม่
ประสามัญ มัดติดคันต้องเข็นเนื่อง ๆ ตลอดทาง จึงล่องช้ากว่าปกติ

กำลังที่ยังไม่พอจะรักษาเมืองเชียงใหม่ต่อสู้ข้าศึกได้ จึงตั้งอยู่เพียง
 ที่เวียงป่าซางนี้ พม่ายกมาตีหลายครั้งก็ต่อสู้รักษาไว้ได้ จนราว
 พ.ศ. ๒๓๓๘ จึงได้ขึ้นไปอยู่ครองเมืองเชียงใหม่ ดังนั้น ที่เวียงป่าซาง
 เกือบมีตลาดใหญ่ มีวัดเก่า ๒ วัด เรียกวัดอินทขิล (คือหลักเมือง)
 แต่หลักอินทขิลได้ถอนไปรวมไว้กับหลักเมืองเชียงใหม่วัด ๑ วัดป่าซาง
 งามเป็นวัดใหญ่ พิจารณาเห็นว่า เวียงป่าซางเป็นที่ชัยภูมิสมควรท
 พระยาภาววิละมาตั้ง ที่วัดเป็นทอคุมด้วยไธนา การรักษาต่อสู้ข้าศึกก็
 เหมาะ ที่วัดมีลำน้ำแม่ทาอยู่ด้านเหนือ ลำน้ำฝั่งอยู่ด้านตะวันตก
 และอยู่ตรงที่ร่วมทางคมนาคมจะไปเมืองลำพูนเมืองเชียงใหม่ หรือ
 จะไปมากับเมืองนครลำปางและเมืองตากสทกทุกทาง กลางคืน
 เจ้าลำพูนมีขอให้ฟัง

วันที่ ๑๓

เวลาเช้า ๘.๓๐ ก.ท. ออกเรือแวะบ้านหนองต๋เป็นบ้านมอญ ได้
 ความว่าอพยพขึ้นมาจากข้างใต้ใต้สัก ๓ ชั่วโมง เกือบมีมอญประมาณ
 ๑๒๐ คน มีวัดโบราณ ๒ วัด วัดตอนเรียกว่าวัดเดิม มีพระเจดีย์
 ก่ออิฐฐานสี่มุม พระเจดีย์กลมลายบนงาม ทำนองจะเป็นวัดหลวง
 อีกวัดหนึ่งอยู่ริมน้ำเป็นวัดเก่าปฏิสังขรณ์ใหม่ บ้านหนองต๋มีเรื่อง
 นิทานเล่ากันว่าเป้นบ้านเศรษฐีซึ่งเป็นบิดาของนางจามเทวี เดิมเรียก
 นางจามเทวีให้แก่บุตรเศรษฐีบ้านหนองเหวียงแต่ที่หลังกลับคำ ด้วย
 เห็นบุตรเศรษฐีบ้านหนองเหวียงรูปชั่ว บิดาสองฝ่ายเกิดวิวาทกัน วัน

ถึงพระอินทร์ จึงให้พระวิศสุกรรมมารับนางไปถวายพระฤๅษเทพ
พระฤๅษเทพชยนางให้งามยิ่งขึ้น แล้วส่งไปถวายเป็นธิดาเจ้ากรุง
ละโว้ ทั้งนี้

ทางฝั่งตะวันตกตรงหนองค้ไปทาง ประมาณ ๔ กิโลเมตร ถึงเมือง
ทะกาทหรือทำกานเป็นเมืองร้าง หาได้ ไปดูไม่

วันที่ ๑๔

เวลาเช้า ๘.๓๐ ก.ท. ออกเรือมาแวะที่เขาคอยน้อยอยู่ริมแม่น้ำทางฝั่ง
ตะวันตก มีทางจนถึงยอดคอยมีวัดและพระเจดีย์ของโบราณ ว่าเดิม
มีศิลาจารึก แต่เดิยวนเอาศิลาจารึกนั้นไปไว้ที่วัดพระธาตุจอมทอง
วันนเรศคึกมาก ถึงที่พักแรมตรงที่ว่าการอำเภอจอมทองจวนคำ

วันที่ ๑๕

ไปวัดพระธาตุจอมทอง อยู่ฝั่งตะวันตก ที่ทำชนม้พลับพลาที่ปัก
พระเจ้าอินทวิชยานนท์สร้างไว้ และทำถนนข้ามทุ่งไปถึงบ้านหลวงอยู่ที่
เชิงเนินจอมทองระยะทาง ๒ กิโลเมตร วัดพระธาตุอยู่บนเนินเป็นวัด
โบราณ มีศิลาจารึก ๒ แผ่น มีพระเจดีย์ชุ่มประตุนและกำแพงของเดิม
วิหาร หลวงกัยโบลด์ พระยาเชียงใหม่ ช้างเผือก สร้างใหม่ แทน ของ เดิม
วัดจอมทองนี้เป็นที่ขุดถึ ด้วยมีพระบรมสารีริกธาตุองค์ ๑ เรือง
คำนานในพื้นเมืองมีหลักฐานฟังได้แต่ว่าพระบรมธาตุได้มาประดิษฐานอยู่
ที่ตำบลจอมทองกว่า ๓๐๐ ปีแล้ว ถ้าว่าตามความเห็นมีหลักฐานที่เชื่อถือได้
แน่ว่า พระสงฆ์อันเป็นผู้รอบรู้ชนบธรรมเนียมลังกาได้เชิญพระบรมธาตุ

องค์มา และได้นำแบบแผนการปฏิบัติบูชาพระเชีวแก้วที่เมืองลังกา
มาขึ้นไว้อย่างเดียวกันที่พระธาตุจอมทองนี้ ความขึ้นทวายได้ด้วย
เมื่อผู้แต่งหนังสือไปยุโรปใน พ.ศ. ๒๔๓๔ ได้โอกาสขึ้นไปเมือง
สิงขร (แกนที) รัฐบาลอังกฤษเขามีแกล้งให้เชิญพระเชีวแก้ว
ออกให้บูชา ได้เห็นเครื่องยศเครื่องประโคม ตลอดจนที่เก็บรักษา
พระเชีวแก้ว และวิธีอาราธนาเชิญพระเชีวแก้วออกสรงน้ำ ไม่ผิด
กับที่วัดและที่มณฑลพระธาตุจอมทองนี้ เป็นพิสดารแปลกกว่า นับว่าประหลาด
ที่รักษาแบบแผนสืบมาได้ช้านาน ตามประเพณีเมืองเขาสรงน้ำพระธาตุ
ทุก ๑๕ วัน แต่เดือน ๓ ถึงเดือน ๖

อนึ่งที่พระธาตุจอมทองมีของถวายเป็นพุทธพลีมากมายหลายอย่าง
แม้เงินช้างและเครื่องช้าง ด้วยเป็นธรรมเนียมมานานไปมาทางเมือง
ได้ต้องแรมยชาเป็นนิจ

ออกเรือเช้า ๙.๑๕ ก.ท. แวะจอดกินกลางวันที่ทำอาสนาง เป็น
หินแท่นใหญ่อยู่ริมน้ำที่ท้ายคอยห้วยลิง กล่าวในตำนานว่านางจามเทวี
ได้มานั่งอาบน้ำที่แท่นหินนั้น วันนั้นเรือคิย้อยมาก ถึงที่พักแรมตำบล
บ้านแม่สอยเวลาอำคำเศษพอก่อนมืด

วันที่ ๑๖

เวลาเช้าขึ้นวัดแม่สอยเป็นวัดสามัญ ออกเรือเวลาเช้า ๙.๔๕ ก.ท.
หยุดกินกลางวันที่ตำบลสบแจ่ม (คือปากน้ำแม่แจ่ม) ห้วยแม่แจ่มนี้
ตอนบนลำน้ำไหลผ่านช่องเขาเหมือนกับประตูหิน เรียกว่าออยแจ่ม เห็น

รูปถ่ายกล่าวกันว่าเป้นทั้งามประหลาดนัก แต่ทางไปจากปากน้ำแจ่มเกิน
 คุ้มวันจึงถึง ไม่มีเวลาพอจึงไม่ได้ไป ระยะทางที่ลงมารวมนี้มีเนิน
 เขาตกล้ำเป็นระยะมาตลอดทาง บางแห่งงามน่าดู แต่เวลาล่องมา
 น้ำคนเรือคึกคักขึ้นบ่อย ๆ ระยะทางก็ไกลค้ำกลางทาง อาครยที่
 คนเรือชำนาญล่องลงมาได้ เวลา ๒ ทุ่มจึงถึงที่พักแรมณอำเภอเมือง
 สอด ตอนจวนถึงแม่น้ำกวลงเลี้ยวเวลาอย่างย้ง ชาวบ้านเดินยกเพียง
 ๕๐ เส้น ทางเรือล่องถึง ๒ ชั่วโมง

วันที่ ๑๗

เวลาเช้า ๗.๐๐ ก.ท. ไปวัดชอด มีพระเจดีย์ฝีมือสร้างครั้งสมัย
 ศิวยุชยา และมีวิหารโบสถ์ชำรุดฝีมือสร้างรุ่น ๆ เคียงกับที่พระยา
 เชียงใหม่ช่างเผือกสร้างวัดพระสิงห์ ทวัดนี้มีพระบรมธาตุ ซึ่งเป็นที่
 นับถือของคหิง ทำนองจะเอาอย่างมาแต่ที่จอมทอง ออกจากวัดชอด
 ไปขึ้นเขาตอย่อแก้ว มีพระเจดีย์เก่าก่อด้วยอิฐองค์หนึ่งกับวิหารใหม่
 หลังหนึ่ง ที่พระเจดีย์เป็นที่คนไปเก็บพลอยแดงอันมีตกรับรายอยู่ฐาน
 พระเจดีย์เป็นอันมาก เห็นจะเป็นของบรรพบุรุษกับพระธาตุที่ในพระเจดีย์
 ซึ่งมีรอยคนร้ายขุด และพลอยมกก็มีรายรายอยู่ฐานพระเจดีย์ด้านตรง
 ช่องที่ขุดนั้น จึงไม่น่าเชื่อว่าจะเป็นของมีในเขาน้อย่างชาวเมืองเข้าใจ
 พลอยนั้นเป็นพลอยแดง ทำนองหินฟันม้าเม็ดเล็ก ๆ ลงจากคอบ
 ออแก้วไปวัดพระโต เป็นพระก่อหน้าตกราว ๘ ศอก แล้วไปวัด
 เจดีย์สูงเป็นวัดใหญ่กว่าทุกวัด เจดีย์สูงประมาณ ๑๕ วา ฐานสี่เหลี่ยม

มีบันไดนาถ ๗ เคียว ขึ้นไปถึงคูหาตั้งพระพุทธรูปนั่งทั้งสี่ทิศ ยศ
เป็นพระเจดีย์กลมคเป็นของซ่อมหลายครั้ง

ชื่อเมืองชอคน ถ้าเรียกอย่างไทยข้างใต้กว่าเมือง “รอด”
หมายความว่า “ถึง” เช่นพูดกันว่า “ตลอดรอดฝั่ง” มีตำนาน
ว่านางจามเทวีต้องฝ่าทางกันดารขึ้นมา ถึงบ้านเมืองคนแรกที่เข้าเขต
ทวิภูษชัย จึงให้นามว่าเมืองชอด แต่เห็นได้ว่าไม่เคยเป็นเมืองใหญ่
เพราะไม่มีทวารสำหรับทำไร่นาเลี้ยงผู้คนได้สักกี่มากนัก แต่เหตุใดจึง
สร้างวัดไว้มากนักหนา และเป็นวัดใหญ่วัดหลวงด้วยเป็นพื้น สันนิษฐาน
ว่าเห็นจะเป็นที่ประทับ อันทั้งโชนทวารสำหรับเดินกองทัพแต่โบราณ
ชรอยเจ้าเชียงใหม่หรือคนอื่นที่เป็นแม่ทัพจะต้องอริยฐานว่า ถ้าไค้
ชัยชนะกลับมาจะสร้างวัด ครั้นสมประสงค์จึงได้สร้างและเป็นวัดหลวง
โดยมาก วัดซึ่งสร้างโดยนัยนัยบ้านระแหงเมืองตากก็มี คงจะกล่าว
ถึงต่อไปข้างหน้า

เมืองชอดเคยวันคงอยู่ได้ด้วยเป็นตลาดรับสินค้าเมืองเชียงใหม่และ
เมืองตากมาไว้อย่างแก่พวกชาวคอง

ออกเรือเวลาเช้า ๘.๓๐ ก.ท. หยุดกินกลางวันที่บ้านแอ่น ถึงที่
พักแรมบ้านท่าเรือเวลาบ่าย ๕.๓๐ ค.ท.

วันที่ ๑๘

เวลาเช้า ๘.๐๐ ก.ท. ออกเรือจากบ้านท่าเรือ เวลาเช้า ๑๐.๓๐ ก.ท.
ถึงท่าเชิงคอยเค้ง (คือเขาค้าง) ซึ่งพระศรีวิชัยที่ผู้คนนับถือมาก มา

ทั้งปฏิสังขรณ์พระธาตุบนยอดคอกอย ทำสำเร็จได้ใน ๑ ปี ทั้งทำทางขึ้น
คอกอยเป็นระยะทาง ๔ กิโลเมตร ด้วยมีผู้คนมาช่วยเป็นอันมาก มี
ทัษกระทัมทั้งเต็มตลอดฝั่งน้ำจนถึงมรรณตลาคและเครื่องครัวทานซึ่งทำ
งานเมื่อดกลางเดือน ๓ เต็มไปทั้งนั้น เมื่อข้าพเจ้าพักแรมอยู่ที่เมืองฮอก
นายอำเภอบอกว่า ได้ยินว่าพวกชาวซาบซัดได้พระพุทธรูปองค์หนึ่ง
เอามาถวายพระศรีวิชัยเมื่อเดือน ๓ ขึ้น ๑๔ ค่ำ พระศรีวิชัยปรารภว่า
พระองค์นั้นชรอยจะสำหรับข้าพเจ้า จึงเสด็จไปในเวลาเมื่อข้าพเจ้าจะ
ลงมาถึง เมื่อไปถึงวันนั้นพระศรีวิชัยต้อนรับ แล้วพาไปพักณศาลา
ที่รับแขก เห็นจิตที่บูชาตั้งพระพุทธรูปที่ตกแต่งใหม่ ๆ เรียงกันไว้ ๓ องค์
บอกให้ข้าพเจ้าองค์ ๑ แล้วแต่จะเลือกองค์ไหนตามชอบใจ (เป็นทำนอง
จะทดลองความรู้หรืออย่างใดอย่างหนึ่ง) ข้าพเจ้าพิจารณาเห็นว่าเห็นเป็น
พระพุทธรูปแบบเชียงแสนอย่างสามัญ ๒ องค์ เป็นพระพุทธรูปอินเดีย
โบราณองค์ ๑ ก็เป็นธรรมดาที่จะเลือกเอาองค์หลัง ถูกองค์ที่พระ
ศรีวิชัยหมายไว้^(๑) แล้วพระศรีวิชัยให้พระพิมพ์ที่ขุดได้ ในเมืองลำพูน
อีกองค์ ๑ เป็นพระชินมหายาน ออกเรือจากท่าคอกอยเป็นเวลา ๑๓.๔๕ ก.ท.
ถึงที่พักแรมบ้านมิดกาเวลาบ่าย ๒.๒๐ ล.ท. บ้านมิดกานอยู่เหนือแก่ง
ทั้งหลาย เป็นที่เรือล่องต้องพักเตรียมหาคนและเครื่องใช้สำหรับพาเรือ
ล่องแก่ง ข้างใต้เทือกแก่งในแขวงเมืองตากก็มีบ้านท่าเป็นที่เรือหยด
พักสำหรับเตรียมขึ้นแก่ง ชายฉกรรจ์ในที่ ๒ ค่ายลทกล่าวมาจึงหากัน

(๑) พระพุทธรูปองค์ที่เวลานี้ เดิมนี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร

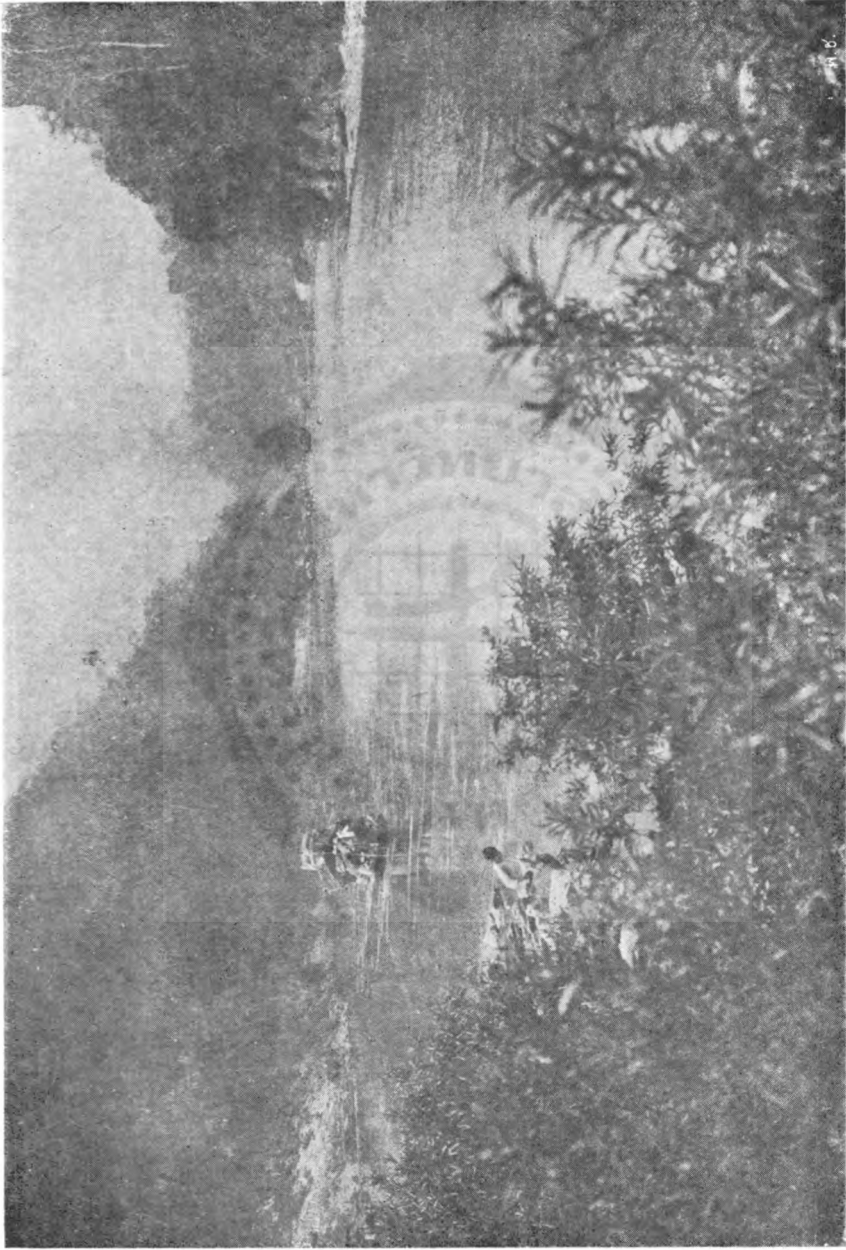
ในการรับจ้างเขาเรือล่องและขึ้นแก่งโดยมาก พวกเหล่านั้นเล่าว่า เมื่อ
ส่งเรือพ้นเทือกแก่งแล้วก็ขึ้นบกเดินกลับบ้าน และที่ในระหว่างทางต้อง
ข้ามเขาแห่งหนึ่ง ซึ่งจำต้องใช้ ไม่เท่า เมื่อข้ามพ้นเขานั้นแล้วจึง
ทิ้งไม้เท้าเสีย มีไม้เท้าทิ้งอยู่เกลื่อนทั้ง ๒ ฟากเขา เพราะพวกที่
รับจ้างเดินลงอยู่เสมอ

อนึ่งเทือกแก่งในลำน้ำพิงซึ่งมักเรียกกันว่า แก่งเมือง เชียงใหม่ นั้น
ที่จริงมีอยู่ทั้งในแขวงเมืองเชียงใหม่และแขวงเมืองตาก มีจำนวนแก่ง
เท่าใดและเรียกชื่อว่ากระไรบ้าง ได้ยินกล่าวกันต่าง ๆ ลงมาแทบจะ
ได้นับและสังเกตแก่งคงจะยากยิ่งไว้ต่อไปนี้ ที่หมายแก่งว่าชั้น ๑ เป็นแก่ง
ลงยาก เรือใหญ่ขนาดเรือแม่ประมาณต้องผูกเชือกโยงจึงลงได้ แก่ง
ชั้นที่ ๒ ปล่อยเรือแล่นผายลงได้แต่ต้องระวัง เพราะมีทราย ถ้าล่องไม่
ดีโดนหิน แก่งชั้นที่ ๓ ช่องกว้างเป็นต้นน้ำเขี้ยวผายเรือลงได้สะดวก
แก่งหนานานนั้นมักเป็นวังตรงที่ผาซึ่งลงมาถึงน้ำทั้งสองฟาก หรือมีฉนวน
เป็นท่มหินลอยก้อนใหญ่ ๆ ทรายกระไปทั้งลำน้ำ เวลากระแสน้ำขึ้น
ไม่เป็นแก่ง แต่กระแสน้ำ ๆ ไหลแรงเป็นวนและพุ่งเป็นฟอง จึงเกิดเป็น
แก่งร้าย บางเวลาถึงเรือชนล่องไม่ได้ ต้องรอให้น้ำลดต่ำระดับน้ำ
ร้ายเสียก่อนจึงชนล่อง การที่ตัดสินชั้นแก่งในบาญชีตามสังเกตเวลา
ล่องเมื่อปลายเดือนกุมภาพันธ์ น้ำต่ำระดับขนาดน้ำที่เป็นปานกลางสัก
ศอกก็พอ ต้องล่องเรือในระหว่างแก่งถึง ๖ วัน การล่องแก่งถ้าล่อง
ระคุนน้ำเขาล่องกันวันเดียวตลอด ถ้าล่องระคุนน้ำที่เป็นปานกลาง
ล่อง ๔ วัน

๘
รายชื่อแก่ง

๑	แก่งขี้อก	ชั้น ๓
๒	แก่งใหม่เหนือ	” ๓
๓	แก่งอกม้าน้อย	” ๓
๔	แก่งก้อ	” ๒
๕	แก่งซอน	” ๓
๖	แก่งผาตา	” ๒
๗	แก่งอุมขี้	” ๓
๘	แก่งสระเรียม	” ๒
๙	แก่งหาคชหมู	” ๒
๑๐	แก่งพวง	” ๒
๑๑	แก่งอุมกอง	” ๓
๑๒	แก่งวังวน	” ๓
๑๓	แก่งช้างร้อง	” ๓
๑๔	แก่งผาม่าน (แก่งระกุน้ำ)	
๑๕	แก่งผาสึงห์	”
๑๖	แก่งวาง	” ๓
๑๗	แก่งสรวัย (เรียกว่าพ่อแก่ง)	ชั้น ๓
๑๘	แก่งอุมหลู (เรียกว่าแม่แก่ง)	ชั้น ๓ ใต้แก่งลงมาถึง
	สยตน์ ทางฝั่งตะวันตกเป็นแดนเชียงใหม่ต่อกับเมืองตาก	

๑๘	แก่งผาชัน	ชั้น ๓
๒๐	แก่งใหม่ไค้	” ๓
๒๑	แก่งวังเขย (แก่งระกุน้ำ)	
๒๒	แก่งหาค้ายเมือง (แก่งระกุน้ำ)	
๒๓	แก่งผาขานาง	” ๑
๒๔	แก่งฟ้าขี้	” ๒
๒๕	แก่งห้อมไย	” ๓
๒๖	แก่งผาเหล็ก	” ๓
๒๗	แก่งหาคชวิ	” ๓
๒๘	แก่งงุ่นเกียง	” ๓
๒๙	แก่งข้ง (แก่งระกุน้ำ)	
๓๐	แก่งวังกวาว ”	
๓๑	แก่งชุม	” ๓
๓๒	แก่งสองแคว	” ๒
๓๓	แก่งหน้าวัด	” ๑
๓๔	แก่งผาหมอน (แก่งระกุน้ำ)	
๓๕	แก่งปากเวียง (แก่งระกุน้ำ)	
๓๖	แก่งผาขวาง (แก่งระกุน้ำ)	
๓๗	แก่งอกม้า	” ๑
๓๘	แก่งผาแยก	” ๑

๔ เรือล่องระหว่างแก่ง

๓๘	แก่งผาฮอ	ชั้น ๒
๔๐	แก่งเสือเต้น (หน้าน้ำร้าย)	„ ๒
๔๑	แก่งสยเตาะ (แก่งระกุน้ำ ที่สยเตาะทางขวานอกเขนแคน เมืองลำพูนต่อเมืองตาก)	
๔๒	แก่งตะลันน้อย	ชั้น ๒
๔๓	แก่งฟาน	„ ๓
๔๔	แก่งกวาง (แก่งระกุน้ำ)	
๔๕	แก่งตะลันหลวง	„ ๒
๔๖	แก่งกั้ววาก	„ ๓
๔๗	แก่งแควมะขามข้อม	„ ๒
๔๘	แก่งเข้าตอก	„ ๓
๔๙	แก่งส้มข้อม	„ ๓

วันที่ ๑๕

เวลาเช้า ๘.๓๐ ก.ท. ออกเรือจากที่พักแรมบ้านมิดกา เข้าหว่างแก่ง
ลงแก่งย้อผาไฮได้ แก่งใหม่เรือเจ้าเซียงใหม่ต้องรอยลำเคี้ยววนออกนั้น
ผาไฮได้ แก่งอกม้าน้อยผาไฮได้ หยคกีนกลางวันที่ผาไฮ ถ้าที่ว่า
มีหนังสืออยู่ที่ผาไฮนั้นต้องขึ้นเขาขึ้นไปสัก ๑๐ วาถึงปากถ้ำ มีเพิงน้อย
อยู่ณปากถ้ำ มีแทกรอยคัมภีร์ลงรักแดงอยู่คู่ ๓ กับแม่แควตัวไม้รองหีบ
พระธรรมเหล็กอยู่ นอกนั้นจะมีอะไรอีกบ้างสูญไปเสียหมดแล้ว ในถ้ำ
ไม่พบรอยสิ่งใดซึ่งเป็นของคนสร้างไว้ เคยได้ยินโจทท์กันว่าถ้ำที่มี

หนึ่งสี่อยู่ที่แก่งสร้อย สืบถามพวกชาวบ้านมักกล่าวว่า ที่แก่งสร้อย
มีแก้ววิเศษของโบราณแต่ถ้าไม่มี คำที่เล่าเห็นจะเอาถั่วที่ผาปางนี้เองไป
หลงปนกับแก้วโบราณที่แก่งสร้อย

ถึงที่พักแรมบ้านก้อเวลาบ่าย ๔.๓๐ ล.ท.

วันที่ ๒๐

เวลาเช้า ๘.๐๐ ก.ท. ลงเรือประพาสของพระราชชายา ฯ เป็นเรือ
โถงล่องง่าย ออกก่อนกระบวนเรือใหญ่ เพื่อจะดูป่าและภูเขาให้ถนัด
และแวะขึ้นบกเที่ยวเล่นตามชอบใจจนแก่ครั้นจึงลงเรือใหญ่ ออกจาก
ที่พักแรมผาแก่งก้อ แก่งซอน เรือใหญ่จะต้องโอบทั้งสองแก่ง ผา
แก่งผาตา แก่งอุ่มขี้ หาดน้อย ถึงที่พักแรมบ้านสระเริ่มเวลาบ่าย
๑.๓๐ ล.ท. เติมเขากะให้เป็นที่พักอื่น แต่เพราะน้ำลดมาก แก่ง
ที่ควรผายไค้ เรือใหญ่ต้องโอบเสียเวลา จะไปให้ถึงแก่งสร้อยก่อนคำ
ไม่ได้จึงต้องพักแรมที่นี่ แต่แก่งก้อเขาเป็นผางามตลอดจนห้วยอุ่มขี้
เทือกเขาสูงห่างออกไป

วันที่ ๒๑

เวลาเช้า ๘.๑๕ ก.ท. ออกเรือ ลงเรือประพาสผาแก่งสระเริ่ม
แก่งหาคชหิน แก่งพวง ห้วยถ้ำยรูปที่ผาแมว ลงแก่งช้างร้อง ผา
แก่งวังวน แต่ผาม่านลงไปเขาสองฝั่งใกล้กระชั้นกันกว่าทางเหนือ
ที่วังสิงห์เป็นทิวน้ำร้ายในระคูนน้ำ ถ้ำน้ำใต้เขานาคเป็นวนและเกิดระลอก
เรือล่องไม่ได้ ผาแก่งจาง ถึงแก่งสร้อยเรือประพาสผาไค้แต่ชั้นต้น

เรือล่องระหว่างแก่ง

กับชั้นสาม ชั้นสี่ชั้นสองนั้นน้อยช่องแคบต้องหย่อนลงทางคลองขี้บ
ถึงที่พักแรมแก่งสร้อยเวลาเที่ยง พระยาพิชัยชาญฤทธิสมุทธเสนาภิบาล
มณฑลนครสวรรค์ กับพระยาประสาธน์ว่าราชการจังหวัดตากมารับ
เวลาบ่ายไปวัดโบราณที่แก่งสร้อย ๔ วัด

๑. เรียกว่าวัดหลวงมีซุ้มประตูมอข้างหลวง มีวิหารและพระ
เจดีย์เหลือแต่ฐาน

๒. วัดนกกองเหลือแต่ซุ้มประตูด้านข้าง ด้านใต้มีรูปนกกอง
รำแพน ด้านเหนือมีรูปช้าง ๓ ตัว

๓. วัดเกษเหลือซุ้มประตูกับพระเจดีย์กลมทรงลาว

๔. วัดแก่งสร้อย เป็นวัดอยู่ยอดดอยสูงกว่าวัดอื่น มีวิหารมุง
กระเบื้องขาวกับพระเจดีย์เหลี่ยมหุ้มทองแดงยัดทอง วัดนี้ผมขอใหม่กว่า
วัดอื่นแต่ทำประตูผิด นอกจากวัดที่ไปดูแลเห็นพระเจดีย์และก่ออยู่บนยอด
ดอยอีก ๓ ยอด เหตุใดจึงมาสร้างวัดไว้ที่ตำบลแก่งสร้อยมากมาย
เช่นนั้นคิดไม่เห็น ด้วยเป็นทกกลางหมอกเขาไม่เป็นท่าเลยบ้านเมือง สืบ
ถามไม่ได้ความว่าที่นามีอยู่ห่างไประยะทางวันหนึ่ง ในแถวแก่งสร้อย
หาไม่ทันหาไม่ ว่าทางปากเขาสูงมีพระบาทของเก่าอีกแห่งหนึ่ง เรื่องวัดที่
แก่งสร้อยนี้มีเค้าเงื่อนอยู่ในเรื่องพงศาวดารแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ๑
คราวไว้ให้กองทัพมากวาดครัวละว้า (คือลาวเดิม) ปรากฏว่ากองทัพมา
ถึงที่ตำบลหมอกอันอยู่ต่อแก่งสร้อยไปข้างใต้ เข็มคงมีพวกละว้าอาศัย
อยู่ในหมอกเขาแถวนี้มาก แต่ก็เป้นบ้านป่าทั้งนั้น พวกละว้าจะสร้างวัด
เหล่านี้คนวิสัย

๓๕
วันที่ ๒๒

ออกเรือเวลาเช้า ๘.๐๐ ก.ท. ลงเรือประพาสผายแก่งอมหลู
แก่งใหม่ แก่งผาอาชนาง แก่งฟ้าขึ้น แก่งผาเหล็ก แก่งหาดขัว แก่ง
จุ่นเกียง แก่งข้ง แต่แก่งนี้เป็นแก่งแต่ระยะคนาระคนานาง พันแก่งยังถึง
วังกวาวเวลาเที่ยงครึ่ง ทนพวกเมืองตากทำที่พักร่อนไว้รับ พวกนายร้อย
เดินเรือว่าจะไปให้ถึงเกาะเกลือซึ่งทำที่พักร่อนให้ก่อนคำไม่ได้ กวีย
กระขรวเรือใหญ่ต้องหย่อนลงแก่งผาอาชนางขึ้นเป็นแก่งลงยากแต่ที่ละลำ
จะลงมาถึงที่พักร่อนก่อนบ่าย ๒.๐๐ ล.ท. ไม่ได้ จึงตกลงพักรวมที่
วังกวาว แล่นที่วันนี้แต่ผาเหล็กลงมาเทือกเขาสองฟากชักห่างออกไป
ในลำน้ำมีหินกองรายเป็นพิน เพราะฉะนั้นจึงเป็นแก่งแต่ในระคน้ำ เวลา
น้ำจวนท่วมหินรายน้ำจึงร้าย

วันที่ ๒๓

เวลาเช้าพระยาเพชรพิสัยศรีสวัสดิ์กับพวกที่ลงมาส่งจากเมืองเชียงใหม่
ใหม่ลากลับ ออกเรือประพาสเวลาเช้า ๘.๔๕ ก.ท. ผายแก่งจุ่ม แก่ง
สองแคว แก่งท่าวัด ไรยแก่งอกม้า ไรยแก่งผาแอ่น ผายแก่งผาขอ
ผายแก่งเสือเต้น ถึงที่พักรวมตอนเกลือเวลาเช้า ๘.๕๕ ก.ท. แคน
เมืองตากต่อเมืองลำพูนทางฝั่งตะวันออกตำบลสบเป่าเหนือตอนเกลือ
เลี้ยวหนึ่ง แต่ทางฝั่งตะวันตกขึ้นไปต่อแคนเชียงใหม่ที่สบตมเหนือชน
ไประยะทาง ๒ วัน

๓๕
วันที่ ๒๔

เวลาเช้า ๗.๔๕ ก.ท. ออกเรือประพาส คอนไต่คอนเกลือกเทือก
เขาสองฟากลงมาใกล้หน้าอีก แต่เขาไม่สูงเหมือนคอนเหนือ ผายแก่ง
ตะลัน้อย แก่งฟาน แก่งกวาง แก่งตะลหหลวง แก่งกั้ววาก แก่ง
มะขามข้อม แก่งเข้าคอก ถึงที่พักเรือแก่งเข้าคอกเวลา ๑๑.๒๒ ก.ท.
เวลา ๑.๓๐ ล.ท. ขึ้นเรือใหญ่ล่องเรือต่อมา ผายแก่งส้มข้อยเป็นแก่งสุด
ข้างฝ่ายใต้ ถึงที่พักแรมพระธาตุลอยเวลาบ่าย ๔.๒๐ ล.ท. เวลาเย็น
ขึ้นไปนมัสการพระธาตุลอย เป็นพระเจดีย์ทรงลาวบุทองแดงยี่สิบสอง
ชนาคข้อม มีวิหารหลัง ๑ กับกำแพงบริเวณและศาลาอาศรัยหลายหลัง
ยังบริบูรณ์ แต่เป็นวัตรร้าง ว่าพังร้างมาไ้ ๓ ปี เพราะทางฝั่งตะวันตก
ไม่มีท่าเลเพาะปลูก ราษฎรจึงพากันย้ายบ้านมาอยู่ทางฝั่งตะวันตก
วัดก็เลยร้างไปทั่ว แต่พระเจดีย์ธาตุลอยของคนเป็นทนต์ถือนั้นว่า
ศักดิ์สิทธิ์ คราวน้ำท่วมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ พวกเมืองตากได้มาหมาย
ระกันน้ำไว้กับเสาศาลา สูงกว่าลานพระเจดีย์ แต่กล่าวกันว่าน้ำไหล
ไปเสียทางอื่น หาเข้าไปท่วมลานพระเจดีย์ไม่ อาศรัยความนับถือ
ว่าศักดิ์สิทธิ์จริง สิ่งของเครื่องพุทธบูชาไว้ ในวิหารเป็นอันมาก
เป็นแต่โยมวัดล้นบุญแท้จริงไว้ ก็ไม่มีใครกล้าลัก

วันที่ ๒๕

เวลาเช้าถ้ายุบคอยเจ้าหลวงรุ่งจะ ถือนั้นว่าเป็นเขาประตูเมือง
เชียงใหม่ เพราะเป็นเขาผาส่งอยู่ทิศเทือกเขาหว่างแก่งทางฝั่งตะวันตก
หน้าผาเขานี้มีปากถ้ำใหญ่แลเห็นอยู่ ๓ ถ้ำ ปากถ้ำทางแก่งค้ำนเหนือ

เรียกกันว่าประตูเชียงใหม่ ปากดำทางแ่งค้ำนโตเรียกกันว่าประตูสยาม
ปากดำทางแ่งค้ำนควนตกเรียกกันว่าประตูอังวะ

เวลา ๘.๐๐ ก.ท. ลงเรือประพาสลำน้ำนครสวรรค์ เรือลำนี้เดิม
เมื่อข้าพเจ้าลงลงมาจากเชียงใหม่ครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๔๓ พระยาสุวิ
รักษำผู้ว่าราชการเมืองตากถึงอนิจกรรมก่อนข้าพเจ้าลงมาถึง สิ่งไ
วให้ให้เรือชะล่าเก้งซึ่งทำไว้ใช้เป็นเรือเร็วสำหรับขึ้นล่องในลำน้ำพิง ใหญ่
ลำ ๑ เล็กลำ ๑ แก่ข้าพเจ้าเป็นมฤคก เขาทำค้ำทั้ง ๒ ลำ จึงได้มอบ
เทศบาลมณฑลนครสวรรค์ไว้สำหรับใช้ราชการ ลำที่มารับเป็น
ลำใหญ่ เคยเป็นเรือพระที่นั่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเมื่อครั้งเสด็จ
ประพาสเมืองกำแพงเพชร ออกเรือล่องจากที่พักแรมตำบลลดาคลอย
ลงมากอนันเทือกเขาสองฟากห่างออกไปจนพ้นบ้านนาลงมา เทือกเขา
จึงวกลงมากกหน้าอีกทั้งสองฝั่ง แลตลบลับซับซ้อนกันอยู่ทางข้างหน้า
คล้ายกับในหว่างแก่งข้างตอนใต้ แต่ไม่มีหน้าผาชันค้ำแลไม่มีแก่งในน้ำ
ลงมาแหวะที่คอยแก้วทางฝั่งควนตกว่าเป็นท่มแก้วค้ำ มีรอยคนขุดเติม
โหล่เขา ให้ล่องขุดหาได้ไม่ ล่องเรือมาแหวะชันค้ำสามเงาทาง
ฝั่งควนตก เป็นหน้าผาเขาชากอยห่างคลั้งขึ้นไปสัก ๕ เส้น ที่หน้าผา
นั้นเจาะเป็นช่องซุ้มคูหาเรียงกันไว้ ๓ ช่อง ทั้งพระพุทธรูปปักทองไว้
ในช่องละองค์ ว่าเป็นของนางจามเทวีสร้างไว้ ช่องพระอยู่สูงกว่า
พื้นดินราวสัก ๓๐ วา ต้องขึ้นบันไดไม้ ซึ่งเขาทำพาไว้สำหรับราษฎร
ขึ้นไปปักทองและบูชาพระ ๒ ตอนจึงถึง การที่ขึ้นน้ำกลัอันตรายอยู่ข้าง
เขาก็ลั้งต้องผูกพระพุทธรูปก็เห็นเป็นของซ่อมแปลงใหม่ไม่น่าชมก็ออก

ระอาในการที่จะขึ้นบันไดสูง แต่มาทวนคิดว่า “เมื่อไรจะได้ขึ้นมาถึงชั้น
สักครั้งหนึ่ง” ก็พยายามขึ้นขึ้นไปจนถึง พอไปถึงก็แลเห็นหนังสือ
เขียนไว้ที่ฐานคูหาว่า “สุทธาทิพย์” “บริพัตร” “นภาพร”
รู้สึกยินดีทันที เพราะถ้าไม่ขึ้นไปเมื่อกลับถึงกรุงเทพฯ ก็เห็นจะถูกขยำ
เวลา ๑๓.๔๐ ก.ท. ลงเรือใหญ่ล่องต่อมา ถึงที่พักแรมท่าพระธาตุเกาะ
ตะเภาเวลา ๒.๔๕ ก.ท.

วันที่ ๒๖

เวลาเช้า ๗.๓๐ ก.ท. เต้นขึ้นไปที่เมืองตากเก่าอยู่ทางฝั่งตะวันตก
ห่างคลึงประมาณ ๓๐ เส้น เมืองตั้งอยู่บนคอกเล็กลูกหนึ่ง ชั้นเกิมนั้น
แม่น้ำยังไหลผ่านเชิงคอก เคียงวนก็ยังเป็นหนองเป็นแอ่งอยู่ตลอด
หน้าคอก ฐานฐานคอกอยู่ประหลาดมีเขื่อนคูล้ายกับเขื่อนแทบทุกด้าน
อาจจะเป็นคนทำผสมกับคอกเดิมให้เป็นที่พักสำหรับยั้งกันข้าศึกแต่เดิม
กำแพงก็เป็นที่เมืองตากเก่านี้พวกมอญเข้ามาตั้งเป็นแน่ไม่มีที่สงสัย
เพราะอยู่ทางฝั่งตะวันตกและอยู่ตรงปากน้ำวังทางไปเมืองนครลำปาง
ออกลำน้ำปิง เป็นที่สำคัญในทางคมนาคม มีวัดและพระเจดีย์องค์หนึ่ง
เรียกว่าพระมหาธาตุเมืองตาก แต่ของเดิมจะเป็นอย่างไรก็ไม่รู้ ท้าย
ซุ้มแปดรูปเสียแล้ว แต่เป็นที่ผู้คนนับถือมาก มีพระเจดีย์อีก
องค์หนึ่งอยู่บนยอดคอกข้างเหนือคอกพระธาตุ เรียกกันว่าพระปรางค์
แต่ที่จริงเป็นพระเจดีย์แบบสุโขทัยเหมือนพระเจดีย์องค์กลางที่วัดเจดีย์เจ็ก

แถวเมืองศรีสัชนาลัย แลพระเจดีย์ใหญ่ที่วัดกระพังเงินในเมืองสุโขทัย พระเจดีย์รูปนทวงพระธาตุเมืองกำแพงเพชรก็มีอีกองค์หนึ่ง เข้าใจว่าเป็นฝีมือช่างครั้งกรุงสุโขทัยสร้างไว้ ขนาดสูงตลอดยอดประมาณ ๓๐ วา มีผู้ซ่อมแต่ซ่อมที่ไม่แก้รูปเดิม ลายหน้าว่าหยังปรากฏอยู่ พระเจดีย์องค์นี้สร้างบนยอดคอกยที่ต่ำกว่าคอกยที่สร้างพระมหาธาตุ ควรเข้าใจว่าสร้างที่หลังพระมหาธาตุ ในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมีเรื่องปรากฏว่าเมื่อครั้งพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ อันเป็นต้นราชวงศ์พระร่วงครองกรุงสุโขทัยนั้น ขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด (ตั้งอยู่ที่ตำบลแม่สอดแขวงเมืองตาก) เข้ามาตีเมือง พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ยกกองทัพมาจากเมืองสุโขทัยได้รบกัน พ่อขุนศรีอินทราทิตย์แตกทัพ พ่อขุนรามคำแหงผู้เป็นราชบุตรเข้าชนช้างกับขุนสามชนมีชัยชนะ ข้าศึกจึงแตกพ่ายไป นำสันนิษฐานว่าพระเจดีย์สุโขทัยของคันทะสร้างเป็นช่องเฉลิมพระเกียรติเรื่องชนช้างคราวนั้น แต่พระเจ้ารามคำแหงจะสร้างเองหรือจะสร้างในรัชกาลหลังมาไม่มีเค้าเงื่อนที่จะรู้ได้แน่

เวลาเช้า ๘.๓๐ ก.ท. รถยนต์ลงเรือประพาสล่องจากท่าหน้าเมืองตากเก่า ส่วนเรือกระบวรใหญ่ได้ล่องล่องหน้าไปแต่ ๗.๓๐ ก.ท. แล้วตามมา ๒ ชั่วโมงทันเรือใหญ่ขึ้นเรือใหญ่ต่อมา ตอนนั้นน้ำตื้นมาก มาถึงที่พักแรมเมืองตากใหม่เวลา ๑๐.๓๐ ล.ท. พระยารามราชภักดิ์ผู้ว่าราชการจังหวัดกำแพงเพชร กับพระยาถนอมศรีศิลป์ ผู้บังคับการตำรวจมณฑลนครสวรรค์มาคอยรับ

วันที่ ๒๓

เวลา ๗.๓๐ ก.ท. เดินตลาดเมืองตากไปตามถนนริมน้ำทางข้าง
 เหนือจนถึงวัดพรา้ว แล้วกลับทางถนนสายในมาจนเรือนจำจึงกลับ
 เมืองตากใหม่ถึงที่บ้านระแหงทางฝั่งตะวันออก จึงมักเรียกกันเป็น
 สามัญว่าเมืองระแหง พิจารณาไม่เห็นมั่ววัดอุทยานที่เป็นของโบราณ
 แล้วลงเรือประพาสข้ามไปสวนมะม่วงซึ่งในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า
 เป็นที่พระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งทัพหลวง ยังเป็นที่หม้ายบ้านอยู่เหนือปากห้วย
 แม่ท้อ หลวงโกษากรมการเก่าอายุได้ ๗๘ ปี บอกว่าบรรพบุรุษได้
 บอกเล่า ว่าเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นพระยาตากนั้นจวนอยู่ที่ตำบลสวน
 มะม่วงนั้น ขอนี้ก็ชอยกล ้วยต่อตำบลสวนมะม่วงมาข้างปากได้
 ห้วยแม่ท้อถึงเนินเขาแก้ว บนเนินนี้มีวัดเขาแก้ว มีเรื่องในหนังสือ
 พระราชพงศาวดารว่า เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จขึ้นไปตั้งเมืองเชียงใหม่
 ครองที่ ๒ เสด็จไปวัดเขาแก้ว แล้วตรัสถามสมภารถึงเรื่องไค้ทรง
 เสียหายแต่ครั้งยังเป็นพระยาตาก น่าจะไม่อยู่ห่างไกลกับจวนเดิม
 วันนั้นไค้เลยขึ้นไปวัดเขาแก้วด้วย เป็นวัดขนาดเล็กมีโบสถ์กับวิหาร
 แต่สร้างเป็นวัดหลวงด้วยทำโบสถ์มาก สักเกตแบบอย่างที่ดีสร้างเป็น
 สมัยอยุธยาตอนปลาย เห็นว่าข้างที่จะมีวัดเดิม แต่สิ่งซึ่งปรากฏ
 อยู่เป็นของพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสร้างเมื่อเสวยราชย์แล้วเป็นแน่ ขณะ
 เมื่อไปวัดเขาแก้วไค้ความต่อไป ว่าทางปลายเนินเขาแก้วข้างไค้ยังมี
 มีวัดโบราณอีกหลายวัด จึงลงเรือจากบ้านสวนมะม่วงมาขึ้นที่หัวหินไค้
 เพื่อจะไปวัดโบราณเหล่านั้น ไปพบของสำคัญในทางโบราณคดีซึ่ง

ไม่มีในหนังสือหรือมีใครเคยบอกเล่าประหลาดนักหนา คือที่บนเนินบน
เขาแก้วตอนข้างใต้ันมีวัดและพระเจดีย์โบราณอีก ๔ แห่ง วัดซึ่งอยู่
ข้างใต้ที่สดมีพระอุโบสถใบเสมาสองชั้น เป็นวัดหลวงอีกวัด ๑ สังเกต
ลวดลายที่ยังเหลือเป็นฝีมือกรุงเก่า แต่สิ่งสำคัญนั้นที่กำแพงแก้ว
ด้านข้างในทำช่องสำหรับตามประทีปเหมือนอย่างที่พระราชวังลพบุรี
รอบ เป็นอันรู้ได้ โดยไม่มีสงสัย ว่าเป็นวัดของสมเด็จพระนารายณ์ทรง
สร้าง และลงเนื้อเห็นต่อไปได้อีกชั้นหนึ่ง ว่าคงสร้างเมื่อคราวเสด็จไป
ตีไค้เมืองเชียงใหม่ เพราะฉะนั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงหาอย่างไปสร้างวัด
เขาแก้วในคราวเมื่อตีเมืองเชียงใหม่ได้ อย่างเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระนารายณ์
ยังมีของประหลาดต่อไปบนเนินนั้นอีกแห่ง ๑ มีวิหารน้อยอยู่หน้า
แล้วถึงฐานทั้งพระเจดีย์เคียงกัน ๒ องค์ เป็นฝีมือวังกรุงเก่า
และฐานมีช่องสำหรับตามประทีปรอบ เป็นพยานว่าเป็นของสร้างครั้ง
สมเด็จพระนารายณ์ และที่ทำเป็นพระเจดีย์คู่หน้าสันนิษฐานว่าเดิมเห็นจะ
มีพระเจดีย์คู่สร้างไว้แต่ครั้งสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถ
เมื่อไค้เมืองเชียงใหม่ ชรอยจะชำรุดทรุดโทรมสมเด็จพระนารายณ์
ทรงบูรณะ ต่อขึ้นไปอีกแห่ง ๑ มีพระเจดีย์ใหญ่ฐานสี่เหลี่ยมองค์ ๑
แต่พระเจดีย์พังเสียแล้ว น่าเดาว่าเดิมเป็นของสมเด็จพระชัยราชาธิราช
สร้างครั้งไค้เมืองเชียงใหม่ จึงเลยเป็นเยี่ยงอย่างสร้างกันในรัชกาล
หลังต่อมา มีครบทุกรัชกาลที่ไค้เมืองเชียงใหม่กลับมาเป็นของไทย
มีวัดโบราณอยู่คั่นลงไค้ทางเชิงเนินอีกวัด ๑ เห็นจะเป็นวัดจีนสร้าง กว้าง
พบอิฐจารึกตัวอักษรจีนแผ่น ๓ แปลไค้ความว่าสร้างเมื่อศักราชคังฮี้ไค้

THE LIBRARY
THE COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK, THAILAND

๒๓

๕๔ ปีตรงกับ พ.ศ. ๒๒๕๘ ค่อยลงไปทีละตรงเนินเขาแก้ววันม็อยทั้งเป็น
ค่าย พวกชาวเมืองว่าค่ายพม่า ก็ถูกต้องตามพงศาวดาร ว่าพม่า
ได้เข้ามาตั้งค่ายอยู่ที่เมืองตากทัพ ๑ เมื่อศึกใหญ่คราวลพบุรีใน
รัชกาลที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ พวกชาวเมืองว่ายังมีค่ายไทยทางฝั่ง
ตะวันออกที่วัดชัยอีกค่าย ๑ เห็นจะเป็นค่ายคราวมาตั้งซัดตาทิพในรัชกาล
ที่ ๒ และบางทีจะย้ายเมืองข้ามไปตั้งทางฝั่งตะวันออกในคราวนั้นเอง อย่าง
เกี่ยวกับเมืองราชบุรี.

เมืองตากจะได้ย้ายจากเมืองตากเก่าลงมาตั้งที่บ้านระแหงแต่เมื่อ
ใด และย้ายลงมาด้วยเหตุใด ยังไม่พยายายบอกไว้ในที่นี้ เมื่อได้
มาตรวจดูคราวนี้แล้ว เห็นพอจะสันนิษฐานได้ คือย้ายลงมาแต่ครั้ง
กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีนั้นเป็นแน่ไม่มีที่สงสัย ด้วยปรากฏว่า
จอมของพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อครั้งยังเป็นพระยาตากอยู่ที่บ้านระแหง
แต่ยังมีของโบราณเก่ากว่านั้นอยู่ที่บ้านระแหง รู้ได้แน่ชัดเมืองมา
แต่ก่อนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ๑ จึงน่าสันนิษฐานว่าเห็นจะย้ายเมือง
ลงมาตั้งที่บ้านระแหงในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เมื่อเป็น
ประเทศราชขึ้นพระเจ้าหงสาวดี เพราะเหตุที่ทางคมนาคมกับเมือง
มอญมาลงตรงที่บ้านระแหงนี้เป็นใกล้กว่าที่อื่น จนทุกวันนี้พวกคน
ค้าขายไปมากับเมืองมอญขึ้นลงที่ท่าระแหง เมืองตากเก่าคงเห็นอ
ลงไปไม่เหมาะแก่การคมนาคมกับเมืองมอญจึงย้ายลงมา แต่เดิมมา
ทั้งทางฝั่งตะวันตกเห็นจะย้ายเมืองมาฝั่งตะวันออกเมื่อรัชกาลที่ ๒ กรุง
รัตนโกสินทร์ก็กล่าวมาแล้ว

S 192881

808801

เวลา ๑๑.๐๐ ก.ท. ลงเรือใหญ่ต่อมา วันนั้นนำคนทางเรือผดเคือง
เต็มที จะไปถึงที่พักแรมซึ่งกระไร ที่ตำบลปากยมไม่ได้ ถึงที่พัก
ร้อนตำบลบ้านโคงเตงเวลาบ่าย ๕.๓๐ ล.ท. จึงพักแรมที่นั่น

วันที่ ๒๘

เวลาเช้า ๘.๔๐ ก.ท. ออกเรือ ทางน้ำยังผดเคือง เวลา ๑๑.๓๐ ก.ท.
ถึงที่พักแรมบ้านปากยมซึ่งกระว่าแรมวันก่อน แวะกินกลางวันแล้ว
ลงเรือประพาสต่อมา ถึงวังเจ้าเข้าเขตเมืองกำแพงเพชร แวะที่
ศาลเจ้าอยู่ริมน้ำทางฝั่งตะวันตก ที่วังเจ้านั้นเป็นที่เลื่องลือว่ามีจระเข้ใหญ่
ตัวหนึ่ง เป็นจระเข้ของเจ้า นัยว่าไม่กลัวแต่ไม่ทำอันตรายคน หมายความว่า
จะไต่จระเข้ใหญ่ตัวนั้น ลงมาถึงวังเจ้าเป็นเวลาบ่ายพันเวลาจรเข้ขึ้น
ตากแดดเสียแล้ว เขาชี้ให้ดูแต่ชายคลองตรงที่จระเข้เคยขึ้นตากแดด
ในเวลาเช้า แวะขึ้นไปศาลเจ้า เห็นปลูกเป็นศาลไม้ไว้ ๓ หลัง
ข้าราชการโทรมจวนจะพัง เมื่อจากลี้จะลงเรือพระยาพจนปรีชาเป็นคน
ปากไวทำเจ้าว่า “ถ้าคักคิลีจริง ขอให้จระเข้ขึ้นมาให้เห็น” พอ
ข้ากคำจระเข้ก็ลอยขึ้นให้เห็นที่ตรงเรือ เป็นจระเข้ขนาดหัวยาวสักศอก
เศษ ลอยอยู่สัก ๕ นาทีจึงไต่จม ไต่กับตัวกันหมดรวมเรือสัก ๖ ลำ
ต้องขอกเรือรายกันปฏิสังขรณ์ศาลเจ้าเป็นการตอบแทนที่ไต่จระเข้ เวลา
บ่าย ๒.๐๐ ล.ท. ออกเรือจากวังเจ้า ตอนนั้นน้ำค่อนข้างตื้น มาถึงบ้าน
เกาะลูกช้างเวลาบ่าย ๕.๐๐ ล.ท. มีท่าจอดเรือและปรำ ผู้ใหญ่บ้านค้าย
ทำไว้รับ พระยาพิชัยชาญฤทธิ์มาคอยอยู่ ว่าที่ตรงนั้นทางฝั่งตะวันออก
มีเชิงเนินแล้ววกเก่ายู่ที่คอนห่างแม่น้ำสัก ๑๒ เส้น ผู้ใหญ่ค้ายนำทาง

ขึ้นไปถึงทคอน มีคูเป็นทางน้ำเก่า แล้วมีเชิงเนินดินเนินข้ามเชิงเนิน แล้วตัดขึ้นทางเหนือพบเหมืองไชน้ำเข้านา ๒ สาย เคนทางขึ้นเหนือ ลัก ๑๕ เส้น พบโคกมีอิฐอยู่ในนั้น พระยาพิชัยชาญฤทธิ์ได้มาชด พยอิฐแท่ง ๑ ผู้ใหญ่คุยบอกว่าผู้เฒ่าผู้แก่บอกมาว่าที่ตรงนั้นเรียกว่าเหมือง พงษ์รักษา ข้างหลังเข้าไปมีทนา พิศวระหัดเห็นว่าจะเป็นที่บ้านเก่า ซึ่งบางทีอาจจะเรียกว่าเหมือง แต่ไม่มีปรากฏการเชิงเนิน ที่มียาวตาม แนวตลิ่งเห็นจะเป็นคันกันน้ำอย่างใช้ที่บ้านปากช่องแขวงเมืองลำพูนอยู่ จนทุกวันนี้ ของก่อสร้างไม่มีสิ่งใดเหลืออยู่บนแผ่นดิน ชดพบของ ก่ออิฐอยู่ใต้แผ่นดิน ทำนองจะเป็นวัดหรือพระเจดีย์มีหลายแห่งล้วน อยู่บนโคก ไท่แท่งดินเผาเป็นลายบนเข้าใจว่าเป็นชั่มพระเจดีย์แท่ง ๑ เครื่องชั่มดินเผาเช่นนี้ สันนิษฐานว่าก่อนสมัยขึ้นบนด้วยลายปูน เห็น จะเป็นของเก่ามาก ดแล้วกลับเค้นทางลัดลงหาดทรายใต้ข้างเหนือ ลงเรือประพาสล่องตามเรือใหญ่มาจนถึงที่พักรอนำยลบ้านคลองเมือง ซึ่ง ต้องเอาเป็นที่พักแรม เพราะเหตุที่เคลอนระยะมาถึงกลัวแล้ว มาถึง เวลาเกือบ ๗.๐๐ ก.ท.

วันที่ ๑ มีนาคม

เกิดความสงสัยด้วยเรื่องข้อคำขลที่เรียกว่าคลองเมืองว่าจะเรียก ด้วยเหตุใด และคลองเมืองนั้นอยู่ทางฝั่งตะวันตก ไต่ถามพวกชาวย่าน ว่ามีเมืองอยู่ตรงนั้น เวลา ๗.๓๐ ก.ท. จึงลงเรือประพาสล่องล่งหน้าเรือ ใหญ่มาชนที่หมู่บ้าน ให้พวกราษฎรนำทาง ไปพบเมืองเก่าตั้งอยู่บน เนินเขา เขาคลองเมืองเป็นคูคันเหนือ ราษฎรบอกว่าเป็นคูคัน

ทวันตกด้วยอีกคันหนึ่ง ทางคันไต้มีรอยกินพนเปนแนวเห็นสองสาย
 เลี้ยวมาตกที่ท่าคันวันออก ที่ในเมืองมีเศษหม้อไหถ้วยชามสังคโลก
 เรี่ยรายอยู่หลายแห่ง พยัคหรือพระเจดีย์ซึ่งหักพังเสียแล้ว มีแต่
 แลงก้อนใหญ่เรี่ยรายอยู่แห่ง ๑ ตามถึงซอกเมืองราษฎรว่าไม่มีใครได้
 ขอกไว้ เรียกกันมาแต่ว่าเมือง และว่าแต่ก่อนพวกชาวบ้านเคยชุก
 ด้วยชามและเครื่องทองเหลืองทองขาวไต้ในเมืองนั้นบ้าง แต่ไม่มีเวลา
 จะสืบหา ลงเรือใหญ่ล่องมาเวลาเที่ยงครึ่ง ถึงตำบลท่าไม้ ซึ่งกำหนด
 จะเป็นที่พักแรมเมื่อคืนนี้ หยกพักกินกลางวันแล้ว บ่าย ๓.๓๐ ล.ท.
 ล่องเรือต่อมา เวลา ๖.๐๐ ล.ท. มาถึงที่พักเรือนตำบลบ้านไร่ ซึ่ง
 ท้องเขาเป็นที่พักแรมโดยเหตุที่คลื่นรยะมาเสียแต่วันก่อนแล้ว

วันที่ ๒

เวลา ๗.๒๐ ก.ท. ลงเรือประพาสล่องมา เวลา ๘.๐๐ ก.ท. ถึง
 วัดมหาธาตุ ที่ปากคลองสวนหมาก เยื้องเมืองกำแพงเพชรข้ามทางฝั่ง
 ทวันตก แวะขึ้นนมัสการพระมหาธาตุ แล้วไปดูทำเลเมืองเก่า ซึ่ง
 เข้าใจว่าที่เรียกในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าเมืองซากงรว เป็นเมือง
 พวกมอญมาตั้งแต่ครั้งคำบรรพ์ ครั้นมาถึงสมัยพระร่วงกรุงสุโขทัย
 เปลี่ยนชื่อเรียกว่าเมืองนครชุม คงปรากฏอยู่ในศิลาจารึกของพระมหา
 ธรรมราชาพญาลิไทย ส่วนตัวเมืองยังมีคูและแนวเชิงเห็นเมืองคันไต้
 ตั้งแต่แม่น้ำไปทางทวันตกแล้วเลี้ยวไปทางเหนือจนถึงคลองสวนหมาก
 ของเดิมคงจะเอาคลองสวนหมากเป็นคูเมืองคันไต้ แต่นานมาทั้ง
 สายน้ำในแม่น้ำและสายน้ำในคลองสวนหมากก็คดถึงตอนมุมเมืองคัน

ทวันออกเฉียงเหนือพังลงน้ำไป พวกชาวบ้านบอกว่าวิศาของเก่าพังลงน้ำไปเสียมากแล้ว ทุกวันนี้น้ำก็ยังกัดตลิ่งเข้าไปทางพระราชกฤษฎีกาเพราะที่นั่นจะจริงดังว่า พระมหาธาตุควรจะอยู่ในเมืองลี้กทางตลิ่งเกยวันไปอยู่ท่ามปากคลองสวนหมากต่อแม่น้ำ

ออกจากวัดมหาธาตุไปวัดพระเจดีย์องค์ ๑ ชาวบ้านเรียกว่าปรางค์ทุ่งเศรษฐี อยู่กลางทุ่งข้างนอกเมืองด้านตะวันตกเฉียงใต้ เป็นพระเจดีย์แบบสุโขทัย สูงสัก ๑๕ วา มีวิหารอยู่ทางด้านตะวันออกหันก่อด้วยอิฐทั้งนั้น แล้วไปวัดเก่าอีกแห่ง ๑ ชาวบ้านเรียกว่าวัดพิบูลย์ มีเสาศิลาแลงสี่เหลี่ยมรับเป็นระแนบ และมีแผ่นศิลาแลงถากมุมวางเรียงเป็นทับหลัง มีวิหารใหญ่ยกพื้นสูงรูปสี่เหลี่ยมมีมุขเป็นทำนองเทวาลัยก่อด้วยอิฐ ขนฐานแลงของเดิมทำเป็นวิหารตั้งพระพุทธรูปยืนขนาดหน้าตักสัก ๘ ศอก หันหน้าวิหารกลับมากทางตะวันออก หลังวิหารมีโคก เดิมจะเป็นอะไรไม่รู้ไม่ได้ และมีซุ้มเจดีย์รายข้างโคกนั้น แต่ประตูระแนบแลงออกทางด้านหลังวิหารนอกประตูออกไปทางขวามือ มีศาลาโถงก่อด้วยศิลาแลงหลังหนึ่ง เห็นว่าที่เดิมเห็นจะเป็นเทวาลัยมาก่อแปลงเป็นวัดต่อขึ้นหลัง ออกจากนั้นไปวัดอีกแห่ง ๑ ชาวบ้านเรียกกันว่าเมืองเศรษฐี แต่ก่อนได้เคยไปครั้ง ๑ เห็นว่าเป็นแต่กำแพง คราวนี้เขาถางหมอกจึงเห็นชัดว่าเป็นขัอมก่อด้วยแลงล้วน เป็นกำแพงไขเสามีเชิงเนินสูงสัก ๘ ศอก หน้า ๖ ศอก ที่ตรงมุมมีขัอมยื่นออกไปทั้งสี่มุม วัดยาวตลอดเห็นจะได้ก้นละสัก ๒ เส้น

แต่ประหลาดอยู่ที่บ้านวันตกเฉียงใต้ ไม่มีกำแพงอยู่บ้านหนึ่ง พวก
ชาวบ้านบอกว่า เป็นของทำสำเร็จแต่ ๓ บ้าน ค้างอยู่บ้านหนึ่ง พิเคราะห์ดู
ไม่เห็นสม จึงให้ลองชกดินก็พบแนวกำแพงบ้านใต้มีตลอดบ้าน เป็น
รอยร่องตื้นแล้วปรายรายงานเสมอแผ่นดิน แต่ข้อมปราการที่ยังเหลืออยู่
สามบ้านยังอยู่ที่ สันนิษฐานว่าเห็นจะเป็นด้วยถูกบังคับให้ รื้อข้อมันใน
เวลาแพ้สงครามคราวใดคราวหนึ่ง นามที่เรียกว่ากำแพงเพชร น่าเรียก
ข้อมันยิ่งกว่ากำแพงเมืองทางฝั่งตะวันออก เพราะก่อด้วยศิลาแลงล้วน
ขึ้นไปแต่แผ่นดิน กำแพงเมืองกำแพงเพชรเป็นแต่ก่อใบเสมากับศิลา
แลงบนเชิงเทินดินน้อยหนึ่งเท่านั้น

กลับมาแะที่วัดมหาธาตุ ถ้ามพระครูถึงเรื่องศิลาจารึกของ
พระมหาธรรมราชาลิไทย (คือศิลาจารึกที่ ๓) ซึ่งอยู่ในหอพระสมุท ๑
ทราบว่าได้ไปจากเมืองกำแพงเพชร แต่ยังไม่ทราบว่าเดิมที่เกียวยอยู่ที่
ไหน ได้ความจากพระครูชคเณว่าศิลาจารึกแผ่นนั้น เกียวยที่วัด
มหาธาตุเอง ตั้งอยู่ที่มณฑลวิหารหลวง ภายหลังผู้ว่าราชการเมือง
กำแพงเพชรเอาไปรักษาไว้ที่วัดเสด็จ แล้วจึงส่งลงไปกรุงเทพฯ พระครู
ได้พาไปดูฐานที่ตั้งศิลาจารึกแผ่นนั้น ยังอยู่ที่มณฑลวิหาร เป็นศิลาแลงแท่ง
ใหญ่เจาะกลางเป็นช่องเพราะฝังโคนศิลาจารึก พิเคราะห์ดูช่องพอได้
กับขนาดศิลาจารึก เพราะฉะนั้นเป็นรู้แน่ที่ศิลาจารึกแผ่นนั้นพระมหา
ธรรมราชาลิไทยทำไว้ที่วัดนี้ และเมืองนี้ครั้งสมัยกรุงสุโขทัยเรียกชื่อว่า
เมืองนครชุมไม่มีที่สงสัย วิหารหลวงหลังนั้นเป็นวิหาร ๘ ห้องก่อด้วย
แลง มีกำแพงแก้วก่อด้วยแลงแท่งใหญ่ พระครูบอกว่าเดิมกำแพง

ชำระหักพัง ก้อนศิลาแลงกองเกลื่อนกลาดอยู่ เมื่อซ่อมพระธาตุผู้
ซ่อมเขาช่างลากก้อนแลงเหล่านั้นลงไปทิ้งน้ำท่าเขื่อนกันน้ำเขาะ ยัง
ปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ องค์พระธาตุนั้นพระครูบอกว่าฐานล่างเป็นศิลา
แลง ส่วนพระเจดีย์ก่อด้วยอิฐอย่างแบบพระเจดีย์สุโขทัย ๓ องค์ อยู่
กลางทรงศูนย์พระวิหารองค์ ๓ ต่อมาทางตะวันออกองค์ ๓ ทาง
ตะวันตกองค์ ๓ อยู่บนฐานเดียวกัน อยู่มามีพม่าพ่อค้าไม้คนหนึ่ง
เรียกกันว่าพญาตะกาชออนุญาตปฏิสังขรณ์พระมหาธาตุ ครั้นได้รับ
อนุญาตมาจากกรุงเทพ ฯ แล้ว พม่าคนนั้นศรัทธาทำพระเจดีย์ใหม่ให้
ใหญ่กว่าเดิม จึงวัดพระเจดีย์เดิมเสียทั้ง ๓ องค์ เมื่อรื้อนั้นได้พบ
พระบรมธาตุในพระเจดีย์องค์กลางใส่ภาชนะทำเป็นรูปสำเภาบรรจุไว้ มี
พระธาตุ ๘ องค์พระครูได้ทันเห็น แล้วจึงเอาเข้าบรรจุในพระเจดีย์ใหม่
ซึ่งพม่าผู้ศรัทธานั้นสร้างตามแบบพระเจดีย์พม่า ก็ไม่เห็นเจ้าเมืองห้าม
ปราม พระมหาธาตุเมืองกำแพงเพชรจึงกลายเป็นรูปพระเจดีย์พม่าอยู่
จนบัดนี้

ออกจากวัดมหาธาตุเวลา ๓๓. ๓๐ ก.ท. ล่องเรือมาถึงที่พักแรม
หน้าเมืองกำแพงเพชรพอเวลาจวนเที่ยง พระยาสนทรวพวิชัยว่าราชการ
เมืองนครสวรรค์คอยรับขึ้น แต่เดิมได้กะว่าจะค้างเมืองกำแพงเพชร
๒ คืน แต่เพราะเรือติดต้องเสียเวลามาเสียวันหนึ่ง และได้บอกกำหนด
จะถึงกรุงเทพ ฯ ไปทางโทรเลขเสียแล้วแต่เมื่อถึงเมืองตาก จึงจะค้าง
อยู่แต่คืนเดียว ต้องคัดการทูตโบราณสถานต่าง ๆ ที่เมืองกำแพงเพชร
เสียบ้าง ที่จริงก็ได้เคยมาเมืองกำแพงเพชรถึง ๕ ครั้งทั้งเที่ยว

โบราณวัตถุทางฝั่งตะวันออกได้เคยดูและเคยถ่ายรูปแต่ก่อนแล้วโดยมาก
เมืองกำแพงเพชรมีขุขะในทางโบราณคดีประเภทอยู่อย่าง ๑ ที่ในจารึก
สุโขทัยไม่ปรากฏเรียกชื่อว่าเมืองกำแพงเพชรเลย จารึกของพ่อขุนราม
คำแหงก็ไม่กล่าวถึง ในจารึกของพระมหาธรรมราชาลิไทยที่วัดมหาธาตุ
ก็เรียกว่าเมืองนครชุม แต่ว่าในหนังสือเก่าทางกรุงศรีอยุธยา แม้ใน
รัชกาลพระเจ้าอู่ทองอันตรงกับรัชกาลพระมหาธรรมราชาลิไทย (มีอยู่
ในยานแพนกกฏหมายในลักษณะลักพาบท ๑) เรียกว่าเมืองซากังราว
“เมืองกำแพงเพชร” เป็นคำกัน ในหนังสือพระราชพงศาวดารตอนสมเด็จพระ
บรมราชาธิราชที่ ๑ ที่เมืองเหนือ ก็ว่า “เสด็จไปตีเมืองซากังราว”
ดังนี้ ตามหลักฐานทางโบราณวัตถุ เมืองตรังมี ๒ เมือง เมืองเก่า
อยู่ฝั่งตะวันตกตรงปากคลองสวนหมาก ซึ่งได้พรรณนามาแล้ว สันนิษ-
ฐานว่าเดิมจะเรียกว่าเมืองซากังราว เปลี่ยนชื่อเป็นเมืองนครชุมเมื่อ
ราชวงศ์พระร่วงครองกรุงสุโขทัย เมืองใหม้อยู่ทางฝั่งตะวันออกให้ชื่อ
ว่าเมืองกำแพงเพชร แต่สร้างภายหลังรัชกาลพระเจ้ารามคำแหง
มหาราช จึงไม่ปรากฏชื่อในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง ในจารึกของ
พระมหาธรรมราชาลิไทยประสงค์จะกล่าวถึงแต่เจดีย์สถานในวัดมหาธาตุ
ที่อยู่ในเมืองทางฝั่งตะวันตก จึงไม่กล่าวถึงเมืองกำแพงเพชร ซึ่งมี
หลักฐานเชื่อได้ว่าสร้างในรัชกาลนั้น เมืองกำแพงเพชรสร้างบนที่
ลำนํ้าทั้งเก่าและใหม่เป็นค ทำปราการด้วยศิลาแลงบนเชิงเทิน คงเห็น
ว่าเป็นเขื่อนชั้นอันคัง จึงให้ชื่อว่าเมืองกำแพงเพชร มีคักคันเป็น
ราชธานีอันหนึ่ง หรือเป็นเมืองซึ่งลูกหลวงครอง จึงมีพระราชวัง

ปรากฏอยู่ โบราณสถานที่เมืองกำแพงเพชรทางฝั่งตะวันออกมีอยู่ ๒ ตำบล คือในเมืองตำบล ๑ ที่บริเวณนอกเมืองทางด้านตะวันออกห่างเมืองไปสัก ๑๐ เส้นอีกตำบล ๑ กระบวนการก่อสร้างครั้งราชวงศ์พระร่วง เหมือนเหล่าวัดที่บริเวณเมืองกำแพงเพชรนั้นจะมีอะตักว่าที่ไหน ๆ หมก แม้ที่เมืองสวรรคโลกสุโขทัยก็สู้ไม่ได้ แต่มาคราวนี้ไม่มีเวลาพอจึงมิได้ ไปชม

เวลาบ่าย ๔.๐๐ ล.ท. ไปในเมือง แวะสถานพระอิศวรก่อนแล้ว ไปดูเหล่าวัดหลวง วัดหลวงที่ในเมืองกำแพงเพชรนี้ฝึกกว่าที่อื่น ๆ อย่างประหลาดพึงพิจารณาเห็นในคราวนี้ อย่างหนึ่ง คือ ที่สร้างเป็นหมู่ละ ๔ วัดหรือ ๕ วัด ล้วนมีพระอุโบสถพัทธสีมาต่างกัน แต่อยู่ติดกันในบริเวณพระเนยศิลาแลงล้อมรอบเป็นอันเดียวกัน วัดหมู่ที่กล่าวมาล้วนอยู่ริมพระราชวังด้านตะวันตกมีแต่ถนนคั่นกลาง ไม่เห็นมีที่สร้างกุฏิสงฆ์ เหตุใดจึงสร้างเป็นหลายวัดติดต่อกันในบริเวณอันเดียวกันเช่นนั้นน่าพิศวงนัก ลองคิดคาดเหตุ เห็นมีแค่ ๒ อย่าง คือ อย่าง ๑ พระเจ้าแผ่นดินหรือเจ้านายพระองค์ ๑ สร้างไว้วัด ๑ แล้วพระองค์ครองศรัทธาสร้างต่อออกไป ถือกันเป็นธรรมเนียมมาจนตลอดราชวงศ์พระร่วง หรือมีฉะนั้นอีกอย่าง ๑ สร้างโดยมีเหตุการณ์ดังเช่นมีข้าศึกมาตี ถ้ารักษาเมืองไว้ได้ ครั้ง ๑ ก็ขยายวัดอย่างแกล้งขึ้นครั้ง ๑ เนื่องด้วยถือความสำคัญอิฐฐานทั้งพระพุทธรูปที่ตรงนั้น จึงสร้างวัดหลายวัดไว้ ในบริเวณอันเดียวกัน เมืองสวรรคโลกก็คิ เมืองสุโขทัยก็คิ กรุงศรีอยุธยาที่คิ วัดหลายวัดอยู่ในบริเวณอันเดียวกันเช่นนี้ไม่เห็นมี ออกจากวัดไปที่ศาลพระเสื้อเมืองและหลักเมือง แล้วกลับมา

บางทีผู้อ่านหนังสือระยะทางซึ่งพิมพ์ในสมุดเล่มนี้ จะรู้สึกว่าเรื่อง
ขกพร่อง ทั่วๆ ไปไม่ได้กล่าวพรรณนาถึงโบราณวัตถุในเมืองกำแพงเพชร
และที่อธิบายทางฝั่งตะวันออก จึงได้คัดพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงซึ่งได้ทรงพรรณนาไว้เมื่อครั้งเสด็จประพาสเมืองกำแพงเพชร
ในพ.ศ. ๒๔๔๘ อันปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่องเสด็จประพาสคันครังที่สอง
มาพิมพ์ไว้ต่อไปนี้ ให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อ่าน

พระราชนิพนธ์

วันที่ ๒๓ (สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๘)

แต่เช้าฝนตกประปรายอยู่เสมอ ๓ โมงต้องไปทั้งฝน ถ้าหยุดทั้งฝน
ไปตามถนนขนฝ้าน้ำขึ้นบน ขึ้นไปข้างเหนือผ่านวัดเล็ก ๆ ทำด้วยแสง
และที่ว่าการซึ่งยังทำไม่แล้ว เลี้ยวเข้าประตูน้ำอ้อยทิศตะวันตก หน้าประตู
นี้เป็น ทางลัดลงไป จากฝางจนถึงท้องคุ แล้วจึงขึ้นเมือง ๆ ตั้งอยู่ในที่ดอน
น้ำไม่ท่วม เลี้ยวไปตามทางริมกำแพงซึ่งเชื่อว่าได้ตัดถนนแล้วรอบเมือง
เมืองนี้ไม่ได้ทำเป็นเหลี่ยม โอนไปตามรูปแม่น้ำ ประมาณว่า
ก้านเหนือก้านใต้ ๕๐ เส้น ก้านสกัดทิศใต้ ๓๒ เส้น สกัดข้างเหนือ
๖ เส้นรูปสอ ใต้พื้นดินเป็นเชิงเนิน คึกทั้งท้องคุข้างนอกสูงมาก
กำแพงก่อด้วยแสง ใบเสมาเป็นรูปเสมาหยักแต่ใหญ่อันเหลืออยู่น้อย
ตามประตูน้ำจะเป็นบ่อทุกแห่ง แต่ที่ใต้เห็น ๓ ประตู คือประตูน้ำอ้อย
ประตูบ้านโนน ประตูนี้ ประตูหลังยังคงมีบ่อก่อด้วยแสงปรากฏ
บ่อนั้นเป็นลัษณ์แลอยู่ปากคุข้างนอก ตรวจว่าจะชักเข้ามาติด กำแพง

อย่างเมืองนครศรีธรรมราช หรืออินเคียก็ไม่มีร่องรอย แต่เป็นเมือง
อย่างมั่นคงก็ว่านครศรีธรรมราชและนครราชสีมา ที่สำคัญคงอยู่ฝ่าย
เหนือ ซึ่งเป็นที่คงวัดใหญ่ ที่ตกลงกันเรียกว่าวัดพระแก้ว^(๑) อยู่ข้าง
เหนือวังอยู่ใต้ ใกล้กัน วัดนั้นมีกำแพงแลงทั้งที่อนต้งมีชัยหลังสูง
สัก ๒ ศอกเศษ ไม่ใช่สร้างคราวเดียว ไปเข้าทางช่องกลาง ๆ ย่าน
ของวัด สิ่งก่อสร้างภายในเป็นแลงเป็นพื้นเห็นจะซ่อมแซม ด้วยอิฐ
ภายหลัง หย่อมต้นเป็นฐานทักษิณอินเคียยาว จะเป็นพระเจดีย์
เหลี่ยมหรือพระปรางค์อยู่ท้าย กลางเป็นมณฑป ตอนข้างหน้าเป็น
วิหารใหญ่ ลักษณะเดียวกันกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ที่กรุงเก่า เห็น
จะเอาอย่างไรจากนั้น เหมือนกันกับหมู่พุทธปรางค์ (กรุงเทพฯ)
เอาอย่างไรจากวัดพระศรีสรรเพชญ์ ต่อมาจะมีระยะกันถึงวิหารใหญ่ พระ
เจดีย์กลม ลอม ฟาง อยู่หลัง วิหาร อีกหนึ่งน้อยหนึ่ง หย่อมนี้เห็นจะเป็น
ชั้นลังกา แต่พระเจดีย์นั้นทำงามมาก ชั้นล่างเป็นซุ้มคูหารอบ
มีสิงห์ยืนในคูหา ถัดขึ้นไปอีกชั้น ๑ เป็นคูหาไว้พระพุทธรูปขนาดเดียวกับ
พระโฆโรโค ซึ่งเชิญมาไว้ในวัดพระแก้ว แต่คนยังไม่ไ้ว่า
จะเป็นท่าต่าง ๆ หรือไม่ ถัดขึ้นไปจึงถึงองค์พระเจดีย์วัดว่าวัดพาย
ที่ขัณฑ์กระหมังเป็นขัณฑ์หลังเขยสลักรูปกันงามเข้าที่มาก ขัณฑ์นี้มีซุ้ม
ยื่นออกมา ๔ ทิศ ไว้พระ ๔ ปาง ไม่เห็นมีเสารัวยอกซึ่งกรมหลวงนริศ
สงสัยว่าจะเป็นทวย ถัดขึ้นไปปล้องโฉนแต่ยอดคั้ว ประมาณว่าจะ
สูงราว ๑๕ วา ค่อนั้นไปเป็นวิหารโถงมีกำแพงแก้ว กำแพงก่อด้วย

แสงแท่นปูนแป้นปรามเกี้ยวรี ทำให้เห็นชัดได้ว่าเครื่องแต่งตัวอย่าง
โบราณนั้นไม่ไ้ดูน่าแล้ว สวมกางเกง ๒ ชั้น ๆ หนึ่งยาวหุ้มแข้ง
ชั้นนอกเขินเพียงเข้า แล้วคาบผ้าปล่อยชายยาวลงมาทั้งสองชาย จึง
สวมเสื้ออย่างน้อยซึ่งมีชายเลื้อยผ้าคาด แล้วสวมเสื้อแขนสั้นทับอีก
ชั้น ๓ ในระหว่างชายเสื้อกับเสื้อแขนสั้นคาดเข็มขัด แต่หมวกจะเป็น
อย่างไรพิจารณายังไม่เห็นชัดเพราะชำรุดมากเวลาไม่พอ ผู้หญิงก็ดู
เหมือนจะนุ่งผ้า ๒ ผืนคล้ายเทวรูปแต่ยังไม่เห็นชัด ในวิหารโถงนี้มีพระ
นอนแล้วมีพระเจดีย์องค์เล็ก ๆ รายอยู่ทั้งฐานชุกชีรอบ ที่หน้ากระดาน
แลที่บัลลังก์ พระเจดีย์เล็ก ๆ นี้ทำเป็นซุ้ม พระพุทธรูปเล็ก ๆ เวียงติด
กันไปรอบ มีผู้ไปสร้างพระองค์ใหญ่นั่งอยู่ข้างหลังพระนอนหน้าพระ
เจดีย์เดิมชั้นอีก ๒ องค์ เห็นชัดว่าคงจะเดิมภายหลังเพราะเบียดเสียด
กันมาก รูปพระนฤเลวทราม วิหารโถงนี้คล้ายกันกับที่ท้ายวัด
พระศรีสรรเพชญ์กรุงเก่าชั้นอีก ในระหว่างพระเจดีย์แลวิหารโถงนี้
มีมณฑปตั้งพระพุทธรูปใหญ่ ๆ อยู่ ๓ มณฑป แต่ไม่ใช่แนวเดียวกัน
กลางถาล่างไปหน่อยหนึ่ง บางทีจะสร้างแทรกเติมขึ้น พันจากหมู่
วิหารโถงนี้เป็นวิหารใหญ่อีกห่อหุ้มหนึ่ง มีพระระเบียงล้อมรอบ พระ
หน้าตาชนิดหนึ่งซึ่งรู้จักอยู่ แลมีทิวทัศน์เจดีย์มณฑปพิตรหลายองค์นั้น เติม
ไม่ได้กล่าวกันว่า เป็นพระเมืองกำแพง ยึดกันรู้กันแล้วว่าพระหน้าตา
เช่นนี้เป็นพระเมืองกำแพง ถัดนั้นไปมีอีกห่อหุ้มหนึ่งมีกำแพงคันเขา
เรียกต่างชื่อไปว่าเป็นวัดช้างเผือก แต่เห็นจะไม่ใช่เพราะไม่มีถนนคัน
ชำรุดทรุดโทรมมากไม่ได้ไปดูถึงที่ ส่วนข้างคานหน้าหมู่คันทันนั้นเขา

ก็เรียกเป็นวัดอื่นต่างหาก เพราะห้อยออกไปมีวิหารใหญ่มีพระปรางค์
แต่ที่จริงเห็นจะเป็นวัดเดียวกันทั้งนั้น เจ้าแผ่นดินวงศ์หนึ่งหรือคนหนึ่งก็
จะสร้างเติม ๆ ออกไปเป็นวัด ยาวเลื้อยเหมือน อย่างวัดหน้า พระธาตุเมือง
ลพบุรีที่มีพระเจดีย์แลวิหารเล็ก ๆ รายข้าง ๆ อีกมาก แต่พังเสียหมด
ซึ่งวัดนั้นไม่ปรากฏ ถ้าจะเรียกตามลพบุรีก็เป็นวัดหน้าพระธาตุ ถ้าจะ
เรียก ตาม กรุงเก่า ก็เป็น วัด พระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งยอม รั้วว่า จะ เรียก วัด
พระแก้วก็ได้ นั้น เพราะเหตุที่มีในตำนานว่าพระแก้วได้เคยมาอยู่เมืองนี้
ถ้าหากว่าได้มาอยู่คงจะไม่ได้อพยพวัดอื่น คงอยู่วัดนี้เป็นแน่ ออกจากวัด
ไปที่หลักเมืองซึ่งอยู่มุมท้ายวัดอยู่ในระหว่างวัดกับวัง แล้วไปที่วัง นั้น
มีแนวเชิงเนินดินต่ำ ๆ รอบ ไม่เห็นมีกำแพงเหลือเลย เห็นจะใช้
ระเนียบไม้เช่นเมืองพม่าเขายังใช้อยู่ ยาว ๖ เส้น กว้าง ๕ เส้น ไม้ชัน
ในระหว่างระเนียบชั้นนอกพอสมควร พอกองทัพรักษาดลยวิชัย
บริวารจะอยู่ ชั้นในเขตคูรอบคงจะมีระเนียบปากคูข้างในอีกชั้น ๑ มีถนน
เดินเข้า ๓ ด้าน เว้นด้าน ๑ ทิศมีฐานคล้าย ๆ สระแก้วเมืองพิษณุโลก
ในกลางวังมีสระใหญ่รูปสี่เหลี่ยม ไม่มีรอยก่อสร้างเลย เห็นจะเป็น
เวือนไม้ทั้งนั้น เขาปลูกพลับพลาแลปราสาทในทิศ มีราษฎรมาประชุม
อยู่เป็นอันมาก ภาระยาข้าราชการแลผู้ ต่ในเมืองนี้ทำสำรับมาเลี้ยง
หลายสิบสำรับ หน้าพลับพลาทำเป็นรูปเต่า รูปข้างเผือกไล่จากคิน
รูปเสือแลรูปงูอยู่ติดกันไม้ริมพลับพลา เป็นความคึกคักน่าอัศจรรย์

กระทำทำ ไ้กินของเลี้ยงแล่น่ายรูปคนงามเมือง กำแพงเพชร (๑)
 ซึ่งไ้สั่งให้เลือกหาไว้ก่อน เขาคัดเอาแต่ลูกผู้ที ความจริงราชฏฐา
 นั้ยังอยั้ทั้งหม่นาคาคักว่ากัมี ผู้หญิงเมืงนั้ยังารูปพรรณ สัณฐานคักว่า
 เมืงอนในข้างเหนือ คนงามทั้ง ๔ ทีจะมาถ่ายรูปนั้เขาให้ ถัอกระเข้า
 หมายคอบแอกเลี้ยง คัอหวัคบุตรหลวงพิพิธธัย อายุ ๑๖ ปี คนนั้รัก
 นั้ยังไปสัถ์ถ่ายรูป จั้ไ้ถ่ายรูปละเพาะคนเค็ยว ยังอิก ๓ คนนั้ชัอ
 ประคองลูกหลวงพิพิธธัยเมืงอนกัน อายุ ๑๗ ปี วัลลภพระพลอายุ ๑๘
 พิงลูกพระยารามรณรงค์อายุ ๑๖ อาหารทีเลี้ยงเป่นกับเข้าอย่างเก่า ๆ
 พอกินไ้ คักว่าบ้านนอกแท้ กลัยออกจากวังแวงถ่ายรูปทีวัคอิก
 หนัอยหนังแล้วจั้ไปเทวสถาน เขาเร็ยกว่าพระอิศวร แต่ทีแท่เห็นจะเป่น
 สถานเค็ยรวมกัน ลักษณะศาลพระกาฬเมืงลพบุรี คัอคงจะเป่น
 ปรางค์ แล้วมีเทวสถานต่อข้างหน้าอยั้ในฐานชักระชัอันเค็ยวกัน ทัน
 ชั้ฝรังไ้มาลักรูปพระอิศวรแต่ไปตามกลัยมาไ้ (๒) ยังคงเหลัออยั้
 บัคัน แต่พระอมาแลพระนารายณั้ชั้เอาคัวัระไปเสียแล้ว แลทวรป
 เล็กนัอย ฝัมอดิทันกันกับพระอิศวรองค์ไหญ่ นั้ ไ้เห็นบ่อกร ๒ บ่อ
 แต่ตันทันไปเสียแล้ว ทีเขาว่ายังคัอยั้กัมี บ่อกรรายทั้วไปในเมืง
 มีวัคตอนทยัอม ๆ ลงไปอิก กลัยบ่าย ๓ โมง เวลาเย็นพยัจิตฝนตกไ้

(๑) เมือเล่นถ่ายรูปกันครวนนั้ ถ่ายทั้งแผนทีแลผู้คน ไปถ่ายลั้ถึงทีเมืงไชน
 จั้หาคนงามในเมืงนั้ถ่าย ใครไ้รับเลือกทรงถ่ายรูป ต่อมามัก็มีผู้พ้อใจขอสุัด้วย
 เหตุณั้

(๒) รูปพระอิศวรหล่อด้วยทองสำริดมีจารึกทีฐาน เค็ยวนี้อยั้ในพิพิธภัณฑสถาน
 สำรับพระนคร

สู้มาก ไล่ข้าววาร์ปที่ส่งไปล้างยางกอกได้ ส่วน ๓ เลี้ยว ๒ ส่วน เห็น
จะเป็น ทวน้ำยาไม่ถูกกัน หรือจะชนจะรั่วประการใด นักเลียบคายเมื่อไร
จะได้มาถ่ายรูปเมือง กำแพงเพชรอีก จึงได้จัดการโหมเอาหิ้งอาบน้ำ
เป็นหิ้งล้างรูปทนต์ล้างเอาในวันนี้ ประทักประเทิดมาก ๒ ยามเศษ
จึงได้ห่มก ใต้รับหนังสือยางกอกเข้าเข้ามาด้วย

วันที่ ๒๔

วันขึ้นเดินบกไปโดยทางเดิม จนถึงถนนเลี้ยวประตูน้ำอ้อย ไม่
เลี้ยวตรงไปตามทางข้างทิศตะวันตกแต่โอนเหนือ พยัคฆ์ใหญ่ข้างเล็กข้าง
อย่างก่อด้วยอิฐกำมะลอ ๒-๓ วัด แล้วเลี้ยวเข้าประตูน้ำซึ่งออกไป
เมื่อวานนี้ เดินเลียบตามในกำแพงต่อไป จนถึงทางที่เคยเลี้ยวเข้า
วัดที่เรียกไว้ว่า วัดพระแก้ว เมื่อวานนี้เป็นสัดทางที่ไต่ไป แล้วจึงเดิน
เลียบกำแพงนั้นต่อไปอีก ยังเป็นทิศตะวันตกอยู่นั่นเอง มีข้อม ๆ หนึ่ง
ไม่มีชื่อ เป็นข้อม ๓ เหลี่ยมเหมือนกันข้อมอื่น ๆ ฝีมือวิชาเขนทร ใกล้เคียง
ข้อมนั้นมีประตูอีกประตูหนึ่ง เรียกว่าประตูเจ้าอินเจ้าจัน ในระยะแต่
นี้ไม่มีกำแพงที่ยังอยู่หลายตอน เป็นอันได้ว่า ก่อแลงเสริมขึ้นเป็น
เชิงเนิน หลังเนินดินสูงประมาณ ๓ ศอก ๔ ศอก แล้วจึงตั้งฐานเสมา
เจาะช่องบันไดเสมา ๆ นั้นคล้ายอย่างอินเดีย เลี่ยมปลายแต่ไม่หยักเม็ด
ข้อมมุมตะวันตกต่อกับเห็นหมายว่าจะแปลกก็ไม่แปลกอันใดเท่ากัน ถัด
ไปจึงถึงประตูเขาเรียกชื่อว่า ประตูหัวเมือง ประตูนี้มุกฎราชกุมาร^(๑) คน

(๑) คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จไปประพาส เมื่อ

ว่าจะเป็นประตูไชย แต่เห็นจะไม่ถูก เพราะไม่ใช่ตรงข้างเหนือแท้ ที่คน
นั้นคนโดยเห็นมีหอรับ ๒ ข้างประตู เมื่อถึงคันทวนออกเริ่มต้นเป็น
ประตูเล็กออก ซึ่งยังมีกำแพงอยู่ดีกว่าประตูอื่น ๆ ถัดไปถึงข้อมซึ่ง
พระวิเชียร^(๑)ให้ชื่อไว้ว่าข้อมเพชร เพราะเป็นคันทวนเหนือ เขาถือว่าเป็น
ข้อมสำคัญ ขึ้นไปก็ไม่เห็นแปลกอะไร เป็นข้อม ๓ เหลี่ยมชุกเกี้ยว
กันกับข้อมทั้งปวงนั้น ต่อไปอีกจึงถึงประตูเขาเรียกไว้ว่าสะพานโคม
ซึ่งน่าจะเรียกว่าประตูไชย เพราะเป็นทางไปแลมากับเมืองสุโขทัย
ประตูนั้นก็ประตูใหญ่ ลักษณะประตูเพนียดลพบุรี ลงไปอีกจึงถึง
ถนนข้ามคู ปลายถนนข้ามคูเป็นกลุ่มเล็กใหญ่ มีเกาะอยู่กลางซึ่ง
เขายังไม่ได้แปลว่าอะไรนั้น แลเห็นได้ชัดว่าเป็นข้อมประจำประตูอย่าง
ประตูคันแต่ใหญ่กว่า เมื่อไปพ้นข้อมนั้นจึงขึ้นถนน ชุกคินเป็นร่อง
๒ ข้าง ขึ้นเป็นถนนสูง กว้างประมาณ ๘ วาตรงลี้ว เรียกว่า
“ถนนพระร่วง” ถนนพระร่วงชนิดนี้มีในระหว่างสุโขทัยกับสวรรคโลก
เหมือนถนนสายอื่นๆ ไปสุโขทัย แต่ขาดเป็นทิวเป็นตอน เชื่อแน่ว่า
เป็นถนนพระร่วงจริง เมื่อไปได้ประมาณสัก ๒๐ เส้นเศษ ย้ายลงเดิน
จากถนนไปข้างซ้ายมือ ที่นั่นคเป็นกลุ่มต่ำลงไปจนถึงเป็นน้ำเป็นโคลน
แล้วจึงไปขึ้นดินสูง ที่สูงนั้นพื้นเป็นแล่งทั้งสัน ที่เป็นแล่งแลเห็นเป็น

(๑) พระวิเชียรปราการ (ฉาย) ผู้ว่าราชการเมือง ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยาฯ
อยู่มาก้วยเจ้าโปรดฯ ให้เป็นพระยาชัยนาถ ย้ายมาว่าราชการเมืองชัยนาท เดิมตรง
เมืองกำแพงเพชรเป็นดงไม้ใหญ่รกทึบ พระวิเชียรคนนี้ เดิมเป็นนายอำเภอเมืองสรรค์
ตั้งแต่ขึ้นไปเป็นผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพชร พยายามดำรงอยู่หลายปีจึงสำเร็จ ถึงเป็น
ที่เสด็จประพาสได้

แห่ง ๆ ก็มี ที่บนปนทรายแดงไปก็มี พอชนท่งนั้นหน่อยหนึ่งถึงวัด
(อรัญญิก) เป็นวัดใหญ่ ๆ แต่ไม่มีชื่อที่นั่น ด้วยเป็นวัดทั้งอยู่ใน
ป่าเลียบแล้ว วัดเหล่านี้ใช้แสงแผ่นยาว ๆ ทั้ง ๒ คอกเคียว หน้ากว้าง
คืบเคียวหรือคอก ๑ หน้า ๕ นิ้ว ๖ นิ้ว ทั้งเรียงกันเป็นระเบียบค้อมรอบแสง
เหล็บบล็อกมุกตบหลังเหมือนกันทุก ๆ วัด แต่วัดที่เขาให้ ชื่อไว้ว่า
กำแพงงามเป็นระเบียบเรียบร้อยกว่าทุกแห่ง ที่จะทำภายหลังวัดอื่น การข้างใน
จึงไม่มีสลักสำคัญอันใดเห็นจะไม่แล้ว วัดคันทางที่ไปถึงไม่มีชื่อ ถัดไป
จึงถึงวัดพระนอนซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กัน วัดเหล่านี้มักจะมีวิหารหรืออุโบสถ
ใหญ่อยู่ข้างหน้า มีทักษิณฉัตรหนึ่งแล้วจึงถึงฐานชัฏ ลักษณะ
วัดสุทัศน์ วิหารเหล่านี้ไม่เกิน ๔ ห้อง แต่คงมีมุขเด็จด้านหน้าอย่าง
วัดหน้าพระธาตุเมืองลพบุรี พนักเป็นช่องลูกฟักเสาเป็นแปดเหลี่ยม
ตัดแสงเป็นแปดเหลี่ยมทีเดียว ด้านหลังมีมณฑปทักษิณฉัตรลงจนผนัง
แลเสาใช้แสงอย่างเดียวกันไม่มีอุรูปน ใช้พื้นโบลัณฑ์วิหารสูง ไม่ต่ำ
เหมือนอย่างกรุงเก่า เหตุที่เขารวยแสง แต่หลังคาจะหาตัวอย่างให้
เห็นว่าเป็นอย่างไรไม่มี สลักหลังเดียว ถัดโบลัณฑ์วิหารนี้ไปจึงมีก้อน
กลางต่าง ๆ กันขึ้นหลังก็ยกไปต่าง ๆ กัน บางที่มีแต่ ๒ ชั้น

จะว่าด้วยวัดพระนอน วิหารหน้าใหญ่มาก แต่โตรมไม่มีอะไร
อัศจรรย์ ในทักษิณฉัตรล่างตั้งสิ่งเขียนเห็นระมากคู่ แต่เดี๋ยวนี้เหลือ
๒ ตัว ขึ้นกลางเป็นวิหาร ๕ ห้อง กันไว้ข้างหน้า ๒ ห้องข้างหลัง ๒ ห้อง
เหมือน วิหารพระศาสดาวัชรนิเวศแล วิหารพระสุริยารต วัดสระเกศ แต่
ใหญ่มาก เสาใช้แสงท่อนเดียวเป็นเสา ๔ เหลี่ยมสูงใหญ่ ห้อง

ข้างหน้ามีพระนอน หิ้งข้างหลังมีพระนั่ง ๒ องค์ ขึ้นหลังเป็นพระ
เจดีย์ฐาน ๘ เหลี่ยม ธรรมจักรกลมรูปแจ่มมาก เกือบจะสู้พระเจดีย์
กลางถนนเมืองอย่างกันได้ ยังกิไม่ชวนเชื่อนิโก เหตุด้วยพื้นเป็นแสง
แข่งไม่ต้องทำราก ชั่วแต่ยกหักแต่ที่เหลือน้อยยืนสูงกว่า ๑๕ วา
ที่หน้าพระเจดีย์นี้มีทิวเขา เป็นศาลาหลังคา ๒ ตอน ลักษณะเกี่ยว
กับที่ถูกละห่อมไปสร้างไว้ในที่ต่าง ๆ ต่อไปข้างหลังมีฐานโพธิ์แลมี
วิหารอะไรอีกหลังหนึ่งชำรุดมากดูไม่ออก เป็นวัดใหญ่มากแต่จะเรียก
ว่าวัดพระนอนก็ควร เพราะมีพระนอนเป็นสำคัญ

ตั้งแต่วันนี้ไปมีกำแพงวัดอีกหลายวัดอยู่ชิด ๆ กันอย่างวัดกรงเก่า
แต่ไม่มีเวลาจะแวะ ทางที่ไปเป็นป่าไม้พลวงเป็นพันไร่ ๆ เมื่อพ้น
วัดกำแพงงามจึงถึงวัดเขาตั้งชื่อไว้ว่าวัดพระยืน มีสะพานข้ามคู เสาถัน
แต่ศิลาแสงทั้งนั้น วิหารใหญ่ค้ำหน้าจะโตกว่าวัดสุทัศน์ แต่ไม่มี
อะไรหลงเหลือเลยนอกจากพระเคี้ยว พระเล็ก ๆ น้อย ๆ ขึ้นกลางเห็น
จะเป็นวิหารออกจตุรมุขแต่สูงใหญ่เหลือเกิน มุขหน้าเป็นพระเคี้ยว มุข
หลังเป็นพระยืน มุขซ้ายเป็นพระนอน มุขขวาเป็นพระนั่ง ที่มีมุนี
เป็นรูปนารายณ์ชครหาใหญ่มาก จะรับหลังคาอย่างไรน่าคิด แต่พระ
เหล่านี้นั้นเป็นพระยืนด้วยปูน ใครจะมาซ่อมมาทำเพิ่มเติมอย่างไรภายหลัง
แต่รูปพระรัตนฐานคงเป็นพระกำแพง ไม่ใช่ช่างเมืองอื่นมาทำ พระยืน
นั้นขนาดพระโลกนาถวัดพระเชตุพนแต่ประเปรี้ยวกว่า เห็นว่าให้ชื่อ
ไว้ว่าวัดพระยืนนั้นไม่เข้าเค้า จึงเปลี่ยนให้เรียกวัดพระเชตุพนไปพลาง

กว่าจะมีชื่อนั้นดีกว่า เหตุด้วยเมืองสุโขทัยมีวัดพระเชตุพน ข้างที่
เขาจะตงซอซำกันข้าง ตอนนั้นไปจึงถึงวัดใหญ่ซึ่งมีวิหารอย่างเดียวกัน
กลางเป็นรูปไม้สิบสอง จะเป็นเจดีย์หรือปราสาทอันใดพึงเสียหรือไม่แล้ว
ค้ำหลังก็เป็นวิหารใหญ่อีกหลังหนึ่ง ในลานวัดนั้นเต็มไปด้วยพระเจดีย์
ที่เป็นฐานเดียวกันหลาย ๆ องค์ข้างองค์เดียวกัน ลักษณะเดียวกับวัด
หน้าพระธาตุลพบุรีแล้ววัดพระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช จะเป็นวัด
อื่นนอกจากวัดหน้าพระธาตุไม่ได้เลย วัดนี้ด้วยบริบูรณ์มากกว่าวัดอื่น
ชุมประศุกใหญ่ไม่น้อยก็ยังมี ข้างหน้าวัดมีสระ & เหลี่ยมมกกว้างยาวลึก
ประมาณสัก ๕ วา ขุดลงไปในแสงเหมือนอ่างศิลา ไม่มีรอย
ก่อเลย มีห้องฝาแสงกันสำหรับพระสงฆ์ นั่งจะใช้ โพงคันชัก
น้ำในนั้นมีบริบูรณ์ใช้ ใ้โดยอยู่จนคน (๑)

วันที่ ๓ มีนาคม

เวลาเช้าพระยาประสาธกษัตริย์นายร้อยตำรวจโทพร้อมเมืองตาก ซึ่ง
ไ้ถึงมาส่งลากลับ เวลา ๗.๓๐ ก.ท. ล่องเรือต่อมา พักกินกลางวัน
ที่วังพระธาตุ ทนเป็นระยะเหมาะสมชอบกล ใครผ่านไปมาเป็นต้องแวะ
มีพระเจดีย์แบบสุโขทัยสร้างไว้แต่โบราณองค์ ๑ ที่ใกล้ฝั่งริมวังลึกจึงไ้
เรียกกันว่าวังพระธาตุ พระเจดีย์องค์นี้คงไปเสียครึ่งองค์ ไ้เห็นเสียตาย
เกรงจะโค่น ตั้งแต่มาเห็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ไ้บอกกรมการ
และชาวบ้านให้เขาคิดนิมนต์พระมาอยู่ จะไ้ไปบนหัวหน้าทำการปฏิสังขรณ์

เขาก็นวนขวายตามทีชอรั้ง มาคราวหลังเห็นมีพระมาปลุกกุฏิตั้งเป็น
 วัดอยู่ ครั้นมาคราวนี้เห็นกลับริ้งไปอีก ได้ถามไถ่ความว่าพระที่มายุ
 ทนความไข้ไม่ไหว ราษฎรก็อยากให้มีพระมาอยู่ได้พยายามกัน
 หลายครั้ง พระอยู่ได้น้อยหนึ่งก็ต้องเลิกไป ที่วังพระธาตุอยู่ข้างใต้
 ไม่ห่างเมืองไทรตรังคี่ซึ่งเป็นเมืองโบราณ มีกำแพงและวัดวาสร้างไว้
 หลายอย่าง เมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสก็ได้เสด็จเข้า
 ไปทอดพระเนตร คราวนั้นเขาบอกว่าเขาได้ถางวัดในเมืองไทรตรังคี่ไว้ให้
 กุฏิ ๓ จึงเดินไประยะทางราว ๒๐ เส้น วัดนี้เมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้า
 หลวงเสด็จ ด้วยเหตุใดหาทราบไม่ หาได้ถางไม่ ไปถางวัดเล็กอีกแห่ง๑
 ถวายทอดพระเนตร วัดที่ถางใหม่นี้เป็นวัดใหญ่ แลเป็นวัดหลวงมี
 พระเจดีย์ใหญ่แบบสุโขทัย ประมาณเมื่อขริบพระสุรัสวดี ๑๕ ๖๖ ๖๗
 องค์คอนทนมุขสูงทางด้านตะวันออก เป็นที่ตั้งพระพุทธรูปและมีบันไดขึ้นไป
 ที่มุขอย่างพระปรางค์ มีเจดีย์รายรอบเจดีย์ใหญ่สามด้าน นับได้ ๑๕ องค์
 ทางด้านตะวันออกเป็นพระอุโบสถก่อเสาศีลาแลง วัดตอนนอกนั้นก่อด้วยอิฐ
 ทั้งหมด แต่เป็นอิฐขนาดใหญ่ ล่องเรือจากวังพระธาตุมาจนถึงที่พักแรม
 บ้านโคกเวลาบ่าย ๔.๓๐. ล.ท. ที่บ้านโคกนี้มีเมืองโบราณอยู่ทางฝั่ง
 ตะวันออก เดินจากหมู่บ้านไปสัก ๑๐ เส้น กล่าวกันว่าเมืองที่
 ตามแสนยปิตาพระเจ้าอู่ทองสร้าง ด้วยอำนาจกลองของพระอินทร์ เรืองน
 หามีหลักฐานไม่ ที่มีหลักฐานนั้นเมืองที่บ้านโคกนี้ เดิมเรียกว่า
 เมืองคณฑี มีชื่อปรากฏทั้งในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง และใน
 หนังสือสามเทววงศ์ ได้เคยขึ้นไปดูแต่มาเที่ยวก่อนแล้ว เทยวนจง

มิได้ไป ที่วัดบ้านโคกมีพระพุทธรูปโบราณอยู่มาก ดูเหมือนจะมีผู้เก็บ
มารวบรวมรักษาไว้แต่เก่าก่อน เมื่อมาคราว พ.ศ. ๒๔๕๘ พบพระปลัด
งามองค์ ๑ แต่หักเป็น ๓ ท่อนจึงได้มอบเงินให้ผู้ว่าราชการเมือง
กำแพงเพชรปฏิสังขรณ์ ประดิษฐานไว้ที่วัดบ้านโคกนี้ เขาทำสำเร็จ
ตามประสงค์ วันนั้นจึงได้มีการสวมมงคลของพระพุทธรูปปลัดที่ไปปฏิ
สังขรณ์ไว้นั้น

วันที่ ๔ มีนาคม

เช้าเลยพระแล้วออกเรือเวลา ๘.๐๐ ก.ท. มาพักกินกลางวันที่ทำ
พรวา ตอนนั้นน้ำขึ้นมาก แล้วล่องเรือต่อมาถึงที่พักแรมปากคลองชล
ทรงที่ว่าการอำเภอเขาฉกรรจ์ ถึงเวลา ๔.๓๐ ล.ท. ถ้วนน้ำตอนนั้นคลองกว่า
ตอนเช้า

วันที่ ๕ มีนาคม

เวลา ๗.๔๕ ก.ท. ออกเรือ เวลาเที่ยง ๔๕ นาทีถึงที่พักเรือนบ้าน
แม่ตาก เทศาพาคนฉมแดงซึ่งเรียกกันว่าพวกหัวแดงมาพบ ๖ คน
(มาถึงเมืองชาตที่ไรได้เคยเรียกหัวแดงมาทุกคราว) คราวนี้ได้ถาม
นางคำผู้เป็นมารดาถึงพงศาวดารพวกหัวแดง ซึ่งแจ้งว่าได้ทราบความ
จากบิดามารดาว่าบรรดาหัวแดงนั้น มาแต่เมืองเพชรบูรณ์ เป็นคนหัวแดง
เกิมนคนเดียว ชนไชยมาไถ่ภรรยาที่บ้านแสนตอ มีลูกหัวแดงตามบิดา
ทั้งนั้น จึงเป็นต้นวงศ์สกุลของพวกหัวแดงที่มีในเมืองชาตสืบมา ประเพณี
ของพวกหัวแดงไม่แต่งงานกันเอง ชายหัวแดงไปไถ่หญิงหัวดำเป็น

ภรรยา^๑มีลูก^๑มัก^๑หัว^๑คำ^๑ตาม^๑มาร^๑คา ชาย^๑หัว^๑คำ^๑มา^๑ไ^๑ให้^๑หญิง^๑หัว^๑แ^๑ง^๑เป^๑น
ภรรยา^๑ ลูก^๑มัก^๑หัว^๑แ^๑ง^๑ตาม^๑มาร^๑คา นาง^๑คำ^๑เ^๑ง^๑สาม^๑มี^๑หัว^๑คำ^๑ มี^๑ลูก^๑ ๖ คน
หัว^๑คำ^๑คน^๑เก^๑ย^๑ว^๑เป^๑น^๑หัว^๑แ^๑ง^๑ ๕ คน พวก^๑หัว^๑แ^๑ง^๑เก^๑ย^๑ว^๑น^๑ม^๑อ^๑ย^๑ที่^๑บ้าน^๑แม่^๑ลา^๑คน^๑
คร^๑ว^๑หนึ่ง^๑ที่^๑บ้าน^๑หลวง^๑ ๒ คร^๑ว^๑ ที่^๑บ้าน^๑แ^๑น^๑ต^๑อ^๑ค^๑เ^๑ห^๑ม^๑อ^๑น^๑มี^๑ ๒ คร^๑ว^๑ ล^๑่อง^๑เว^๑อ^๑
ค^๑อ^๑มา^๑ด^๑ง^๑ที่^๑พ^๑ก^๑แ^๑ร^๑ม^๑ค^๑ำ^๑บ^๑ล^๑แ^๑น^๑ท^๑อ^๑เว^๑ล^๑า ๕.๒๐ ล.ท. ที่^๑น^๑เป^๑น^๑ที่^๑ด^๑ง^๑เม^๑อ^๑ง^๑ชา^๑ล^๑
แ^๑ต^๑เ^๑ก^๑เ^๑ม^๑ เป^๑น^๑เม^๑อ^๑ง^๑ด^๑ง^๑ใน^๑รัช^๑กาล^๑ที่^๑ ๕ ไ^๑ค^๑ว^๑า^๑มา^๑ก^๑า^๑ภ^๑ร^๑ร^๑ยา^๑พ^๑ร^๑ว^๑ร^๑ล^๑ก^๑ษ^๑ณ^๑
บุ^๑ร^๑า^๑ภ^๑ริ^๑ม^๑ย^๑ว^๑า^๑เค^๑ย^๑มี^๑เจ้า^๑เม^๑อ^๑ง^๑ ๓ คน ล^๑ุง^๑ของ^๑พ^๑ร^๑ว^๑ร^๑ล^๑ก^๑ษ^๑ณ^๑คน^๑ ๑ บิ^๑คา^๑ของ^๑
พ^๑ร^๑ว^๑ร^๑ล^๑ก^๑ษ^๑ณ^๑คน^๑ ๑ แ^๑ล^๑ว^๑ด^๑ัง^๑ท^๑ว^๑พ^๑ร^๑ว^๑ร^๑ล^๑ก^๑ษ^๑ณ^๑ๆ พ^๑ง^๑ด^๑ัง^๑แ^๑ก^๑่^๑ร^๑ร^๑ม^๑า^๑ไ^๑ค^๑ ๒ ปี
แ^๑ต^๑อ^๑อ^๑ก^๑เป^๑น^๑ภ^๑ิก^๑ติ^๑ม^๑ค^๑ัก^๑ก็^๑ช^๑ำ^๑น^๑า^๑น เวลา^๑ค^๑ำ^๑มี^๑ร^๑า^๑ษ^๑ฏ^๑ร^๑มา^๑หา ไ^๑ค^๑ว^๑า^๑มา^๑ก^๑า^๑
ร^๑า^๑ษ^๑ฏ^๑ร^๑ว^๑า ที่^๑ค^๑ำ^๑บ^๑ล^๑แ^๑น^๑ต^๑อ^๑น^๑เป^๑น^๑ที่^๑น^๑า^๑ค^๑ี^๑แห่ง^๑ ๑ เ^๑ล^๑ย^๑ด^๑า^๑ม^๑ด^๑ง^๑เม^๑อ^๑ง^๑ไ^๑บ^๑ร^๑า^๑ด^๑
ไ^๑ค^๑ว^๑า^๑มา^๑ก^๑ว^๑า^๑มี^๑ว^๑ิ^๑ค^๑ำ^๑ร^๑ำ^๑ง^๑อ^๑ย^๑ท^๑าง^๑ฝ^๑ง^๑ท^๑วัน^๑ต^๑ก^๑ใน^๑ที่^๑ค^๑ำ^๑บ^๑ล^๑หนึ่ง^๑ห^๑ล^๑า^๑ย^๑ว^๑ัด ะ^๑ะ^๑ะ^๑ท^๑าง^๑
ห^๑ำ^๑ง^๑ฝ^๑ง^๑ซ^๑น^๑ไ^๑ป^๑ระ^๑มา^๑ณ^๑ ๖๐ เ^๑ล^๑เ^๑น ไม่^๑มี^๑เว^๑ล^๑า^๑พ^๑อ^๑จะ^๑ไ^๑ป^๑ก^๑ไ^๑ค^๑ จึง^๑ส^๑ัง^๑พ^๑ระ^๑ย^๑าร^๑า^๑ม^๑
ร^๑า^๑ษ^๑ฏ^๑ก^๑ค^๑ี^๑ไ^๑ว^๑ว^๑า^๑ช^๑า^๑ก^๑ล^๑ับ^๑ซ^๑น^๑มา^๑ไ^๑ห^๑ะ^๑ไ^๑ป^๑ค^๑ร^๑ว^๑ร^๑ก^๑ุ^๑ส^๑ัก^๑ที่^๑ จะ^๑เป^๑น^๑เม^๑อ^๑ง^๑ไ^๑บ^๑ร^๑า^๑ด^๑
ห^๑ว^๑อ^๑มี^๑ไ^๑ห^๑

วัน^๑ที่^๑ ๖ มี^๑น^๑า^๑ค^๑ม

เวลา^๑ ๗. ๓๐ ล.ท. อ^๑อ^๑ก^๑เว^๑อ^๑ ล^๑่อง^๑ล^๑ำ^๑น^๑ำ^๑ฟ^๑ิง^๑ค^๑อน^๑น^๑ี ส^๑ัง^๑เ^๑ก^๑ค^๑ค^๑ม^๑
อ^๑ะ^๑ไ^๑ว^๑า^๑ช^๑อ^๑ก^๑ล^๑อ^๑ย^๑อ^๑ย^๑าง^๑ห^๑ิง^๑ ด^๑ัง^๑แ^๑ต^๑เ^๑ห^๑ำ^๑เ^๑า^๑น^๑เม^๑อ^๑ง^๑ก^๑ำ^๑แ^๑ง^๑เ^๑ห^๑ะ^๑ร^๑ท^๑าง^๑เ^๑น^๑ซ^๑
ที่^๑ค^๑อ^๑ว^๑ัง^๑เ^๑ำ^๑ ค^๑ุ^๑เป^๑น^๑ย^๑ำ^๑ไ^๑ม^๑เ^๑ส^๑ง^๑ท^๑ัง^๑ส^๑อง^๑ฟ^๑าก^๑ล^๑ำ^๑น^๑ำ^๑ค^๑ล^๑อ^๑ค^๑ง^๑มา พ^๑อ^๑ห^๑ัน^๑เ^๑ช^๑ท^๑
ก^๑ำ^๑แ^๑ง^๑เ^๑ห^๑ะ^๑ร^๑เ^๑า^๑น^๑ห^๑ว^๑ง^๑เม^๑อ^๑ง^๑น^๑ค^๑ร^๑ส^๑ว^๑ร^๑ค^๑ ก^๑ง^๑ไ^๑ม^๑ ไ^๑ห^๑ญ^๑ก^๑ั^๑ห^๑ม^๑ค^๑เป^๑น^๑ย^๑ำ^๑ค^๑ำ^๑ค^๑อ^๑
มา น^๑ำ^๑ด^๑ัง^๑ที่^๑พ^๑ัก^๑ว^๑ัน^๑บ^๑ำ^๑น^๑แ^๑น^๑ แ^๑ห^๑ว^๑ง^๑จ^๑ึง^๑ห^๑ว^๑ัน^๑ค^๑ร^๑ส^๑ว^๑ร^๑ค^๑ ห^๑ย^๑ค^๑พ^๑ัก^๑ก^๑ิ^๑น^๑
ก^๑ล^๑าง^๑ว^๑ัน^๑แ^๑ล^๑ว^๑ เวลา^๑ ๒.๐๐ ล.ท. ล^๑่อง^๑เว^๑อ^๑ค^๑อ^๑มา^๑ด^๑ง^๑ที่^๑พ^๑ัก^๑แ^๑ร^๑ม^๑อ^๑ำ^๑เ^๑า^๑อ^๑บ^๑ร^๑ร^๑พ^๑ค^๑

พิสัย เวลา ๕.๐๐ ล.ท. มาถึงที่พักแรมหาคสั่มเสี้ยว ขึ้นเป็นที่ตั้ง
ที่ว่าการอำเภอบรรพตพิสัย เวลา ๕.๐๐ ล.ท. ได้สืบหาที่ตำบลไพร่ย่อย
อันมีชื่อในพระราชพงศาวดารเป็นที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จจับช้างแห่ง ๑
เหมือนอย่างตำบลหูกวางอันอยู่ใต้ตำบลหาคสั่มเสี้ยวนี้ ได้ความว่ามีแต่
เรียกว่าตำบลท่าคันโท อยู่ทางฝั่งตะวันตกใกล้บ้านแคนที่ได้พักนอน
มาแล้ว จะเป็นแห่งเดียวกันที่เรียกว่าตำบลไพร่ย่อยหรืออย่างไร
ไม่ไ้แน่.

วันที่ ๗ มีนาคม

เวลา ๗.๐๐ ก.ท. ลงเรือประพาส ออกเรือมาแวะเยี่ยมพระครูเซ่ง
ที่วัดเขากิน แล้วมาพักนอนที่วัดบ้านแก่ง วัดนี้มีพระบาทศิลาสุโขทัย
ฝีมือทำก็เห็นจะครั้งสุโขทัย แต่มีใช้ชั้นเอกมีอยู่รอย ๑ ทำมณฑป
ไว้ให้คนบูชา รือเรือใหญ่อยู่ถึงสองชั่วโมงครึ่ง กว้างระยะทางตอนนั้น
น้ำตื้นมาก จนย้าย ๒.๓๐ ล.ท. เรือใหญ่จึงมาถึง.

เดิมกะว่าจะไปขึ้นเขากบที่เหนือปากน้ำโพธิ์ คุรอุยพระพุทธรูปบาท
และศิลาจารึกของพระเจ้าอรรคมหาธิไทย ซึ่งพังค้นพบใหม่ แต่ประมาณ
เวลาเห็นจะถึงก่อนค่ำไม่ได้ จึงสั่งให้เขาส่งศิลาจารึกซึ่งได้ความว่า
มีอยู่ ๒ หลักลงมาที่ปากน้ำโพธิ์ ด้วยได้ความว่าคนคอยหักเลี้ยวข้าง
แล้วจะเอาไว้ ที่นั่นต่อไปเห็นจะเป็นอันคราย เขามารักษาไว้หือพระสมุท ฯ
ก็คิดว่า พักฝพายสามส่วนนาฬิกา แล้วลงเรือสองต่อมา น้ำตื้น
ต่อมาอีกคั้งเช่นเรือลำยาก เวลาค่ำ ๘.๓๐ จึงมาถึงที่พักแรมหน้าสถานี

ปากน้ำโพซึ่งเทศาอาแพมาจอดไว้ให้เป็นที่พัก พวกจีนเจ้าภานาย
 อารชนไปเลี้ยงเครื่องคัมที่วัดบ้านแก่ง แล้วมาเลี้ยงเกาเหลาเป็น
 อาหารเวลาค่ำที่ปากน้ำโพอีกเวลา ๑ กินกันเหลือเฟือ ให้ชนของชนรถ
 ในเวลากลางคืน เรือแม่ปลาใหญ่ที่เจ้าเซียงใหม่ให้มาส่งจะกลับขึ้น
 ไปในระแวกนี้ไม่ได้ ได้จัดการฝากพระยาถกล ๖ ผู้ยังค้ำการตำรวจ
 ภูธรไว้ ให้ค่าโดยสารรถไฟแก่พวกผู้พาย ๘ คนเป็นบำเหน็จให้กลับ
 ขึ้นไปบ้านเสียก่อน เขารับว่าเดือน ๖ จะส่งแหมมาเอาเรือกลับขึ้นไป
 แต่เรือลำอื่น ๆ นั้นไม่ใหญ่โตเท่าเรือเจ้าเซียงใหม่พอจะกลับขึ้นไปได้ใน
 แล่น.

ที่ปากน้ำโพซึ่งหลังตลาดทางฝั่งตะวันตกมีเมืองโบราณ ยังมี
 แนวกำแพงเมืองและวัดเก่าปรากฏอยู่ เมืองนั้นเห็นจะเป็นเมืองเก่ามาก
 มีชื่อปรากฏทั้งในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง, หนังสือเรื่องจามเทวีวงศ์
 และหนังสือพระราชพงศาวดารตอนรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช
 เรียกว่าเมืองพระบาง เคยไปคุแล้ว เทียบวันจึงมิได้ คิดว่าจะไป,

วันที่ ๘ มีนาคม

เวลา ๗.๒๐ ก.ท. ชนรถไฟออกจากปากน้ำโพมาถึงสถานีบ้านพาศิ
 พยพระยาโบราณ ๖ กับคุณหญิงหาของกินกลางวันขึ้นไปคอยรับชนรถไฟ
 มาด้วยกันจนถึงสถานีอยุธยา วันนั้นรถไฟมาช้าด้วยคิรภัยทหารในการ
 ช้อมรบ ต้องหยุดรถไว้ รถไฟมาถึงกรุงเทพ ๖ ต่อเวลา ๕.๐๐ ล.ท.
 มีคนไปรับที่สถานีมาก นอกจากลูก ๆ กับพนักงานหอพระสมุท ๖

ทั้งหมด มีเจ้าพระยาบวรราช พระยาราชนกุล ตลอดจนพวกไพร่
 พราหมณ์ กรมหลวงสมรรัตน ฯ ก็เสด็จกลับออกมาคอยรับอยู่ที่บ้านใน
 วันนั้น รวมเวลาที่ไปมณฑลภาคพายัพคราวนี้ ๔๕ วัน เกินที่กำหนด
 เกิน ๕ วัน เพราะเหตุที่น้ำแห้งจึงช้ากว่าที่ไต่กะไว้

